

**USMANU DANFODIYO UNIVERSITY, SOKOTO
(POSTGRADUATE SCHOOL)**

MATSAFUN QASAR KATSINA: JIYA DA YAU

**A Dissertation
Submitted to the
Postgraduate School,
USMANU DANFODIYO UNIVERSITY, SOKOTO, NIGERIA
In Partial Fulfillment of the Requirements
For the Award of the Degree of
MASTER OF ARTS (HAUSA STUDIES)**

BY

**MAS'UD MUHAMMAD SHITU
(ADM. NO: 12210106004)**

DEPARTMENT OF NIGERIAN LANGUAGES

APRIL, 2018

SADAU KARWA

Na sadaukar da wannan aiki ga iyayena marigayi Malam Bello Ibrahim da marigayi Alqali Lawal Shitu da marigayi Alqalin Alqalai Aminu Ibrahim Katsina da marigayiya Malama Aisha Bello da Malama Hassatu Lawal da Hajiya Shafa'u Aminu da Kakana Malam Shitu da kuma qanwata Marigayiya Rabi Bello. Allah ya saka musu da aljanna Firdausi, amin.

CERTIFICATION

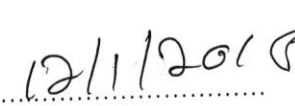
CERTIFICATION

This Dissertation by Mas'ud Muhammad Shitu (12210106004) has met the requirements for the award of the Degree of Master of Arts (Hausa Studies) of the Usmanu Danfodiyo University, Sokoto and is approved for its contribution to knowledge.

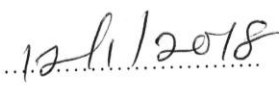

.....
Prof. Abdu Yahaya Bichi
(External Examiner)

.....
Date

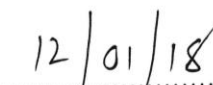

.....
Prof. A. A. Dunfawa
Head of Department

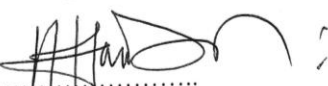

.....
Date

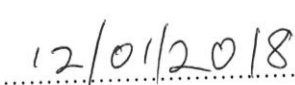

.....
Dr. Y. A. Gobir
Major Supervisor

.....
Date

.....
Dr. I. S. S. Abdullahi
Co-Supervisor I

.....
Date

.....
Prof. A. I. Yandaki
Co-Supervisor II

.....
Date

GODIYA

Da sunan Allah mai Rahama mai jinqai, dukkan godiya ta tabbata ga Allah maxaukakin sarki, wanda ya halicci sammai da qassai da abin da ke tsakaninsu, mai rayawa mai kashewa. Tsira da amincin Allah su qara tabbata ga shugaban halitta mafifici zavavven zavavvu, wanda aka halicci sama da qasa, aljanna da wuta, mutum da aljan da sauran abubuwan da ke cikin duniya da lahira domin sa. Sannan aka aiko shi domin jinqai da rahama ga xaukacin al’umma, Bahashime, Baquireshe, Annabi Muhammadu (S.A.W.) da Alayensa da sahabbansa da sauran masu biyayya har zuwa tashin alqiyama.

Da yake Hausawa na cewa, “Hannu xaya ba ya xaukar jinka” kuma suna cewa “Godiya ke sa qarin kyauta”, na ga ya kamata in miqa godiya ta musamman ga iyayena Alhaji Bello Ibrahim da Malama Aisha Bello wato mahaifana, bisa ga qauna da taimakon da suka ba ni game da karatuna.

Haka kuma, ina miqa godiya ta musamman ga mai girma Walin Hausa I P.C.A Justice Umar Abdullahi, wajen kulawa da ni wajen karatuna har wa yau bai gajiya ba, domin har gobe shi ne wanda yake taimakawa wajen gudanar da wannan karatun. Allah ya saka masa da alherinsa amin. Ina matuqar godiya ga jagorar kulawa da gudanar da wannan bincike, wanda duk da ayyuka masu dama da ke gabansa amma ya tsaya, ya kula ya kuma yi ta taimakawa wajen duba aikin da yin gyare-gyare, sannan ya riqa ba da shawarwari tun daga farko har qarshen aikin, wato Dr. Yakubu Aliyu Gobir, na Sashen Harsunan Nijeriya da ke Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

Godiya ga Dr. Ibrahim S. S. Abdullahi na Sashen Harsunan Nijeriya Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato, wanda shi ne mai duba wannan aiki na biyu. Ina miqa godiya ta musamman da shawarwari da ya riqa ba ni. Haka kuma ina miqa godiya ta musamman ga Farfesa Aminu I. ‘Yanxaki na Sashen Nazarin Tarihi, Jami’ar Usmanu

Xanfodiyo, Sakkwato wanda shi ne mai duba wannan aiki na uku. Da taimakonsa ne aikin ya kai wannan matsayi shi ma Allah ya saka masa da alheri. Waxannan Malamai guda uku su ne suka jagoranci wannan aiki har zuwa kammalawarsa ta hanyar yin gyare-gyare da ba da shawara na gode qwarai, Allah ya saka muku da aljanna.

Godiya ta musamman ga dukkan malaman wannan Sashe a kan shawarwarinsu gare ni da yin haquri da juriya da ni a yayin wannan karatu. Ina godiya ga Farfesa Mannir Mamman Darma na Jami'ar Ahmadu Bello Zariya, da Dr. Bishir Sallau Safana (Sarkin Aska) na Hukumar Adana Tarihi ta Jahar Katsina da Dr. Babajo Sani (DVC Adm.) na Jami'ar Umaru Musa 'Yar'aduwa, Katsina da Dr. Jibirin da Dr. Musa, duk daga Sashen Tarihi na Jami'ar Umaru Musa 'Yar'aduwa Katsina. Godiya ga Dr. Mustapha Shu'aibu Safana da Dr. Abdulrahman Ado da Dr. Bashir Abu Sabe da Malam Abdurrahman Faruk, duk daga Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya da ke Jami'ar Umaru Musa 'Yar'aduwa, Katsina.

Kana ba zan manta ba da manyan mutanen da suka ba ni goyan baya ba, wajen hira da su irin su Alhaji Iliya (Babban Kada) da Audu Babban Kada, da Halilu Shinkafi Sarkin Tarihi da Abubakar Sarkin Baka da Boka Gambo da mai Unguwa Makau da Galadima Maigarin Durvi-ta-Kusheyi da Maigarin Jino Alhaji Jafaru da Sarkin Askan Jino da Sarkin Ruwa da Halilu Jino da Malam Ali da dai sauran waxanda ban ambata ba, Allah ya saka musu da alheri.

Haka kuma ba zan manta da abokaina waxanda suka ba ni gudunmuwa da qwarin guiwa ba wajen gudanar da wannan karatu, irin su Abdurrahman Faruk da Saddik Abdullahi da Abubakar Yahaya (Lara) da Bishir Karofi, da Galadima, da Arma Abdulqadir da Xan-Bello da Muhammad Umar da Abubakar Abdullahi da qanena Bishir Bello da Jamilu Mukoshy da Malama Nasara da Halima Ahmad da marigayi Malam Cika mai kula

da xakin karatu na Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya, (Allah ya jiqanshi ya sa aljanna ita ce makomarsa), dai sauransu.

Godiya ta musamman ga iyayena da yayye a kan gudummuwar da suka ba da wajen gudanar da wannan karatun, irin su Baba Nura da Baba Maude da Dr. Umar Faruk Aminu da Dr. Abduljalil Umar Abdulhadi da Baba Salim da sauransu.

QUMSHIYA

TITLE PAGE	i
SADAU KARWA	ii
CERTIFICATION	iii
GODIYA	iii
QUMSHIYA	vii
TSAKURE	xii
ABSTRACT	xiii

BABI NA XAYA

1.0	GABATARWA	1
1.1	Shimfixa	1
1.2	Manufar Bincike	2
1.3	Muhimmancin Bincike	2
1.4	Farfajiyar Bincike	3
1.5	Hanyoyin Tattara Bayanai	3
1.6	Naxewa	4

BABI NA BIYU

2.0	BITAR AYYUKAN DA SUKA GABATA	5
2.1	Shimfixa	5
2.2	Bitar Ayyukan da Suka Gabata	5
2.2.1	Rukunin Littattafai	5
2.2.2	Bitar Kundayen Bincike	10
2.2.3	Kundayen Digiri na Biyu	12
2.2.4	Kundayen Digiri na Farko	14
2.2.5	Rukunin Maqalu	16
2.3	Hujjar Ci Gaba Da Bincike	18
2.4	Ra'in Bincike	19
2.5	Naxewa	21

BABI NA UKU

3.0	QASAR KATSINA DA MUTANENTA	22
3.1	Shimfixa	22
3.2	Tarihin Qasar Katsina	22
3.3	Yanayin Qasar Katsina a Taqaice	27
3.4	Matsayin Sarauta a Masarautar Katsina	29
3.4.1	Sarakunan Katsina Daga Gidan Durvawa	29
3.4.2	Sarakunan Katsina Daga Gidan Korau	30
3.4.3	Gidan Dallazawa	31
3.4.3.1	Jerin Sarakunan Katsina Daga Gidan Dallazawa	32
3.4.4	Gidan Sulluvawa	32
3.4.4.1	Sarakunan Katsina Daga Gidan Sulluvawa	32
3.5	Hakiman Katsina	32
3.6	Matsayin Tsafe-tsafe a Rayuwar Katsinawa	33
3.6.1	Ma'anar Tsafi a Lugga	33
3.6.2	Ra'ayoyin Masana Dagane Da Ma'anar Tsafi	36
3.7	Dalilan Yin Tsafi Ga Al'ummar Katsinawa	37
3.7.1	Kwaxayi Ko Saurin Nema	38
3.7.2	Tsafi Na Magani	38
3.8	Mahaxin Tsafi	39
3.9	Rabe-Raben Tsafi	40
3.10	Ma'anar Iskoki	42
3.11	Sunayen Iskoki a Qasar Katsina	43
3.12	Fitattun Xaixaikun Sunayen Iskoki	46
3.13	Ayyanannun Wuraren Zaman Iskoki a Qasar Katsina	48
3.13.1	Birnin Jangarai a Qasar Katsina	48
3.13.2	Itatuwa	50
3.13.3	Duwatsu Da Tsaunuka	51
3.13.4	Ma'ajiyar Ruwa	52
3.13.5	Jikin Mutane Da Dabbobi	54

3.13.6	Wuraren Shawagin Mutane	55
3.13.7	Wurare Na Musamman	56
3.14	Naxewa	59

BABI NA HUXU

4.0	WURAREN TSAFE-TSAFEN QASAR KATSINA	60
4.1	Shimfixa	60
4.2	Matsafa	60
4.2.1	Kofar Fada	61
4.2.2	Madubin Karuwa	61
4.3	Lezzimawa	64
4.3.1	Babban Gunki	66
4.4	Koro	67
4.5	Tsamiya Tara	69
4.6	Kwanjilo	70
4.7	Jangarai	71
4.8	Tulunbusawa/ Qoramar Madina	72
4.9	Unguwar Yawa	73
4.10	Xantalle	75
4.11	Durvi-ta-kusheyi	78
4.11.1	Dutsen ba tare-tare	79
4.11.2	Kukar Katsi	79
4.12	Tsamiya Mai Zane	79
4.13	Dutsin Runka	80
4.14	Tsamiyar Korau	81
4.15	Naxewa	83

BABI NA BIYAR

5.0	YANAYIN MATSAFUN QASAR KATSINA A YAU	84
5.1	Shimfixa	84

5.2	Matsafa	84
5.3	Xantalle	85
5.4	Durvi-ta-Kusheyi	88
5.5	Lezzimawa	89
5.6	Kwajivo	92
5.7	Ruwan Madina	93
5.8	Koro	93
5.9	Tsamiya Tara	95
5.10	Jangarai	96
5.11	Unguwar Yawa	97
5.12	Dutsin Balme	98
5.13	Tsamiya Mai Zane	100
5.14	Dutsin Runka	102
5.15	Tsamiyar Korau	103
5.16	Naxewa	105

BABI NA SHIDA

6.0	TASIRIN ADDINI DA ZAMANI A KAN MATSAFUN QASAR KATSINA	106
6.1	Shimfixa	106
6.2	Bayyanar Addinin Musulunci Qasar Katsina	106
6.3	Tasirin Zamani A Kan Matsafun Kasar Katsina	113
6.4	Yanayin Matsafa A Yau	123
6.4.1	Malam Na Maccixo	124
6.4.2	Malam Na Mashi	125
6.4.3	Malam Na Albaba	126
6.4.4	Malam Na Yammawa	128
6.4.5	Malam Abu	129
6.4.6	Malam Ka-san-Kowa	130
6.4.7	Malam Tausayinka da Sauqi	131
6.5	Naxewa	132

BABI NA BAKWAI	
7.0 KAMMALAWA	134
7.1 Taqaitawa	134
7.2 Kammalawa	135
7.3 Sakamakon Bincike	136
7.4 Shawarwari	139
MANAZARTA	140
WAXANDA AKA YI HIRA DA SU DOMIN SAMUN BAYANAI	145
RATAYEN HOTUNAN WASU MATSAFU A QASAR KATSINA	148

TSAKURE

Matsafun qasar Katsaina suna da yawa kuma akwai hidimar tsafe-tsafe da ta faru a wuraren ga alama wadda take buqatar a bincika. Saboda haka, wannan bincike mai taken, “Matsafun Qasar Katsina Jiya da Yau” yunquri ne na fito da yanayin yadda aka gudanar da tsafe-tsafe a wasu muhimman wuraren tsafi a qasar ta Katsina. Da farko an yi bayanin ra’in bincike, tare da kawo tarihin qasar Katsina da mutanenta. Haka kuma, an bayyana wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina da kuma yanayin matsafun a yau. Daga bisani, binciken ya yi tsokaci a kan tasirin addini da zamani a matsafun qasar Katsina.

ABSTRACT

Places of Tradional worship in Katsina are many. There are some signs that signifies traditional worship in Katsina, and this worshipping indicates the need of a thorough research. As such, this research, titled, “Matsafun Qasar Katsina: Jiya da Yau” (Places of Tradional Worship in Katsina, Yesterday and Today) is an attempt to discover some historical trational worshipping places in Katsina. In the first place, theory of the study is also examined. Also, a brief historical background of Katsina was discussed, which includes the nature of its people and their economic background. Finally, the places of tradional worship in Katsina were critically highlighted. The research explained the situation of the places in order to predict their standard in the future.

BABI NA XAYA

1.0 GABATARWA

1.1 Shimfixa

Qasar Katsina, wani babban yanki ne a qasar Hausa, wanda tarihin qasar Hausa ba ya kammaluwa sai da shi. Katsinawa kamar sauran ‘yan’uwansu Hausawa, sun yi bautar iskoki a lokacin duhun kai, wato lokacin Maguzanci. Bautar iskoki bauta ce da ta haxa da bori da tsafe-tsafa da kuma camfi. Ganin yadda Katsinawa suka shahara da tsafe-tsafa a wancan lokaci, shi ya qarfafa mini gwiwa da tunanin cewa, a bi diddigin wuraren tsafe-tsafen, don a zurfafa bincike a kansu. Wannan ya sa aka yi wa bincike taken: “Matsafun Qasar Katsina: Jiya da Yau”.

Domin cimma nasarar wannan bincike, an karkasa shi zuwa babuka bakwai kamar haka:

Babi na xaya, shimfixa ce domin samar wa binciken mazauni mai kyau. A cikin shimfixar, an fitar da farfajiya da manufar bincike da Har ila yau, babin ya zayyano wasu mahimman hanyoyin da za a bi don gudanar da bincike cikin nasara.

Babi na biyu ya yi bitar ayyukan da suka gabata masu alaqa da wannan binciken. Wannan bitar, ita ta ba da damar samun hujjojin ci gaba da binciken. Sannan da ra’in da aka xora binciken a kansa.

Babi na uku waiwaye ne a kan tarihin qasar Katsina da mutanenta.

Babi na huxu, shi ne cibiyar binciken, domin ya qunshi bayani a kan sunayen wuraren tsafe-tsafa na qasar Katsina da dalilan da suka haifar da aiwatar da tsafe-tsafa a wancan lokacin.

Babi na biyar shi ne Hussainin babi na huxu, domin yana xauke da bayani a kan yanayin aiwatar da tsafe-tsafa a waxannan wuraren, a yau, da kuma makomar waxannan wuraren a yau.

Babi na shida, yana xauke da bayanin salon da matsafa da tsafin suka xauka a halin yanzu. Wato dai “ba a rabu da Bukar ba, an haifi Habu.”

A babi na bakwai aka kammala aikin, aka taqaita shi, aka kuma kawo sakamakon bincike tare da shawarwari.

A qarshe gaba xaya, an kawo ratayen hotunan wuraren da aka gudanar da binciken a kansu, domin gani da ido maganin tambaya.

1.2 Manufar Bincike

Wannan bincike yana da manufofi da dama na aiwatar da shi. Daga cikinsu akwai:

1. Bin diddigin wuraren tsafe-tsafen da ke cikin qasar Katsina, domin gano abin da ya gudana dangane da tsafe-tsafe a qasar Katsina.
2. Domin taskace gamsassun bayanai na wuraren tsafe-tsafen da ke cikin qasar Katsina.
3. Wata manufa ta wannan bincike ita ce, fito da wasu bayanai masu muhimmanci dangane da matsayin matsafun da ke cikin qasar Katsina a yau.
4. Wannan bincike yana da manufar shayar da manazarta musamman waxanda ke vangaren al’adun Hausawa, da wani abin nazari dangane da yadda aka aiwatar da tsafe-tsafe a qasar Katsina.

1.3 Muhimmancin Bincike

Wannan bincike zai taimaka a fagen nazarin al’adar Hausawa, musamman dangane da bayanai kan tsafe-tsafen Katsinawa da kuma matsayin waxannan wuraren tsafetsafen a yau. Xalibai za su yi farin- ciki da wannan aiki idan ya samu kammaluwa.

Idan wannan bincike ya sami kammaluwa zai ba xalibai dama su sami tudun dafawa a wannan fage na nazarin al’ada da yadda Tsafi ya yi tasiri ga rayuwar Hausawa, musamman a Katsina. Bincike zai qara wa fagen nazarin al’ada yawan abin nazari, saboda

fagen nazarin wuraren tsafe-tsafa yana qishirwar irin waxannan bincike-bincike, sannan zai ba da haske a samu bayanai na gaskiya da hujja dangane da jita-jitar da ake yi kan wasu wuraren tsafi a qasar Katsina, cewa an yi tsafin a wurin ma ko ba a yi ba.

Daga qarshe, wannan bincike zai yi tsaye wajen yin namijin qoqari a kan ganin cewa an binciko duk abin da ya dace.

1.4 Farfajiyar Bincike

Muhallin bincike shi ne, inda bincike ya yi wa nazarin linzami, wato wuraren da binciken zai tavo, da kuma inda ba zai tavo ba. A sha'anin bincike irin wannan, ya zamo tilas manazarci ya nuna iyakar bincikensa. Don haka farfajiyar wannan bincike za ta ta'allaqa ne ga nazarin wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina, da suka haxa da Kai-na-fara a Birchi da Durvi-ta-Kusheyi a Mani da Matsafa a Kankara da Lezinawan Babban Kada da Unguwar Yawa da Tsamiya Tara da Dutsin Bamle da Jangarai da Kwajibo da Dutsin Runka da Ruwan Madina da Koro da Tsamiya mai zane da Tsamiyar Korau, duk a cikin qasar Katsina.

1.5 Hanyoyin Tattara Bayanai

Wannan bincike ya yi qoqarin bin hanyoyi daban-daban domin tattara bayanai, don samun nasarar wannan aiki. Da farko, za a ziyarci xakunan karatu daban-daban damin samo bayanai da wasu masana suka wallafa, waxanda za su taimaka qwarai da gaske. Haka kuma, za a nazarci waxansu kundayen bincike da aka gabatar a jami'o'i daban-daban da manyan makarantun gaba da sakandare, domin qarɓin bayanai a cikin kundayen. Kuma za a leqa Hukumar Tarihi da Yaxa Al'adu ta Jihar Katsina, domin samun qarɓin bayani da shawarwari. Bayan haka, za a ziyarci Hukumar Yaxa Labarai ta Jihar Katsina, domin samun fayafayen da aka naxi bayanai da hotuna na waxannan wuraren.

Haka kuma, za a yi qoqarin tattaunawa da mutane waxanda binciken ya shafa, kamar tsofaffi da matasa daga cikin waxanda suka san wurin ko suke da alaqa da wurin, ta hanyar ziyarar wuraren da za a yi aikin a kai.

Haka kuma, wannan bincike za ya yi qoqarin ganin wasu abubuwa da ake amfani da su, don gudanar da tsafe-tsafe, wannan shi ya ba da damar ganin haqiqanin gaskiyar yadda tsafe-tsafen ke gudana, kuma ya taimaka wajen samun bayanai kai tsaye, ya taimaka wajen ganin wuraren da ake aiwatar da waxannan tsafe-tsafen da kuma cikakken bayani game da wurin kai tsaye. Kamar yadda ya gabata a cikin mutanen da aka tattauna da su, akwai waxanda suka ga jiya, kuma suka ga yau, da kuma matasa maza da mata. Kuma an yi amfani da na'urar xaukar hoto, domin naxar bayanin da aka tattaro daga waxannan tsofaffi da matasa, kuma an xauki hotunan wuraren da ake gudanar da waxannan tsafe-tsafen, domin gabatar da haqiqanin shaida. Duk da yake waxannan mutanen da farko ba su yarda a naxi maganar su ba, saboda sun Musulunta; amma duk da haka, akwai masu gudanar da aikace-aikacen tsafe-tsafe, ba su bar gadon gidansu ba. A qarshe, za a leqa intanet, domin a yanzu ta zama wani runbun ilimi ce.

1.6 Naxewa

Bahaushe yana cewa, “Wuyar aiki ba a fara ba.” Kasancewar wannan babi a matsayin shimfixar wannan bincike, an yi qoqarin bin diddigi, ta hanyar ziyarar wurare daban-daban da kuma haxuwa da mutanen da binciken ya shafa daban-daban, waxanda aka tattauna da su. Kuma cikin yardar Allah (SWT) Ya sa wannan bincike ya samu cim ma burin abin da ya sa gaba.

BABI NA BIYU

2.0 BITAR AYYUKAN DA SUKA GABATA

2.1 Shimfixa

Wannan babi na biyu yana qunshe da bayanai a kan bitar ayyukan da suka gabata da hujjar cigaba da bincike sannan da ra'in da aka xora wannan bincike a kansa.

2.2 Bitar Ayyukan da Suka Gabata

An yi qoqarin tattara bayanan samar da makamar gudanar da wannan binciken. An fara da nazarce-nazarce masu yawa da aka yi waxanda ke da dangantaka da sha'anin wuraren tsafe-tsafe ko iskoki da wuraren zamansu, waxanda suke a qasar Katsina. Don haka wannan fasali, zai yi bitar irin waxannan ayyuka waxanda ake ganin suna da dangantaka da wannan bincike.

Tsarin da wannan fasali zai yi amfani da shi, shi ne bitar ayyukan a rukuni huxu. Wato rukunin littattafan da aka wallafa da rukunin kundayen binciken da aka gabatar da rukunin muqalu ko takardun da aka gabatar a tarukan qara wa juna sani daban-daban da kuma wasu fayafan sauti da na bidiyo ko mujallu da aka gabatar masu alaqa da wannan bincike.

Amfanin bitar ayyuka masu alaqa da bincike shi ne don a fahimci ayyukan da aka yi a wannan fanni, don Hausawa kan ce “da na gaba ake gane zurfin ruwa”. Haka kuma, bita tana taimakawa wajen hana maimaita abin da aka riga aka gabatar kwatankwacin wanda ake son ayi.

2.2.1 Rukunin Littattafai

Hausawa na cewa “da tsohuwar zuma ake magani” Greenberg (1946) a littafinsa mai suna *The Influence of Islam on a Sudanese Religion*, yana qunshe da bayanai masu

gamsarwa a kan Hausawa da addininsu na bautar iskoki inda ya kawo bayanin tsarin sunayen iskoki da wuraren zamansu. Haka kuma, ya yi bayanin tsarin zamantakewar Hausawa da kwatanta addinin bautar iskoki da sauran addinan gargajiya a Afirka. Duk da cewa aikin Greenberg yana da dangantaka da wuraren yin binciken. Bambancinsu shi ne, shi ya kalli qasar Hausa ne gaba xaya, wannan bincike kuma, yana kallon matsafu ne a qasar Katsina

Beattie, da Middleton, (1969), sun yi qoqarin tacewa da buga littafi mai taken, *Spirit Mediumship and Society in Africa*. Littafin yana xauke da maqalu da dama masu bayani a kan yadda ake bori ko bautar iskoki a waxansu sassa na nahiyar Afirka. Dangantakar wannan aiki, da aikin da za a gudanar shi ne, a kan iskoki da bautarsu, bambancinsu kuma shi wannan bincike a kan wuraren bautar iskoki za a yi shi a qasar Katsina ba Afirka ba.

Ingawa (1990), ya wallafa littafi mai suna *Katsina Xakin Kara*. Wannan littafi ya qunshi abubuwa da dama a kan Katsina inda ya kawo tarihin kafuwar garin Katsina da salsalar sunan Katsina da gidajen sarautar Katsina da sauransu. Ya kawo Durvi-ta-kusheyi da taqaitaccen tarihin sarakunan Katsina biyu na cikin daular Have. Haka kuma ya kawo tarihin Katsina kafin jahadi da karvo tutar jihadi zuwa Katsina, ya kawo ilmi da kafuwar addinin Musulunci a Katsina da sauransu. Dangantakar wannan littafi da binciken da za a yi shi ne, sanin Katsina kafin Musulunci da yadda suka xauki Musulunci da kuma yadda sarakunan Have suka yi bautarsu. Bambancin aikin da wannan bincike shi ne, wannan littafi a kan Katsina da masarautar Katsina aka gabatar da shi, amma wannan bincike a kan wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina za a aiwatar da shi.

Lugard (1993) a cikin wani littafi mai suna *Gawurtaccen Lardi*. Ya kawo abubuwa da dama irin su daular Katsina da Daura da jahadin xaukaka Muslunci da al'adu da wurin tarihi da kuma mulkin Turawa da sarakuna da siyasa da mulkin sojoji da ba da jahar

Katsina. Wannan littafi zai zama jagora ga wannan bincike, domin irin muhimman bayanar da ke cikinsa. Dalili shi ne da littafin na Lugard da wannan bincike duk a kan qasar Katsina suke magana, saboda haka dole ne wannan bincike ya yi bitarsa. Amma ba ana son a maimaita aikin Lugard ba ne domin sun yi hannun riga tsakaninsu. Lugard Bai tawo harkar tsafe-tsafen Katsinawa ba, da wuraren da ake tsafe-tsafen.

Tsiga da Adamu (editoci) (1997), sun wallafa wani littafi mai suna *Islam and the History of Learning in Katsina*. Shi wannan littafi an wallafa shi ne tare da hakin guiwar Hukumar Tarihi da Al'adu ta Jahar Katsina. Littafin ya qunshi qasidu daban-daban da aka gabatar a kan zuwan Musulunci a Katsina da koyar da shi, waxanda malamai da dama suka gabatar. Akwai alaqa tsakanin wannan bincike da aikin su Tsiga, saboda maganar qasar Katsina da ta fito a ciki. Sai dai, littafin bai yi magana dangane da wuraren tsafin qasar Katsina ba.

Lawal (1998), ya wallafa wani littafi mai suna *A History of Dutsin-ma*. A cikin littafin ya kawo tarihin Dutsin-ma da asalinta, da matsayin hakiminta a masarautar Katsina da irin bunqasar da ta yi da kuma irin yanayin da hakiman Dutsin-ma suka sami kansu. Kana kuma, shi 'Ma' yana xaya daga cikin Maguzawan Kai-na-fara Arnan Birchi wato wanda ya assasa kafuwar Dutsin-ma. Alaƙar littafin da wannan bincike shi ne, shi 'Ma' yana xaya daga cikin mutane da suka gaji tsafin Kai-na-fara kuma hakimin Dutsin-ma na xaya daga cikin masu zaven sarki a masarautar Katsina. Inda suka yi hannun riga shi ne, shi wannan bincike ana yin shi ne, a kan tarihin matsafun garin Katsina da yadda suka gudana ba tarihin Dutsin-ma ba.

Tremearne (1914), ya wallafa littafi mai suna *The Ban of The Bori: Demons and Demons-dancing in West and North Africa*. A cikin littafin an yi nazarin kamancen bori a Afirka ta Yamma da ta Arewa. Ya yi bayanin yanayin yadda ake tafiyar da bori a qasar

Tunis da sunayen iskokin ‘yan bori. Ya tattauna a kan Hausawan da ke qasar Tunis da Libiya da yadda suke gudanar da wasanni da rawar girka a can qasar, ya yi bayanin abin da ya gani na sha’anin imani da iskoki da bori da tsafe-tsafe a Afirka ta Arewa da abin da ya gani a Nijeriya wato qasar Hausa. Wannan aiki na da alaqa da aikin da ake so a gabatar ta fuskar yadda ake wasanni da rawar girka da tsafe-tsafe da bori. Inda suka yi hannun riga kuma shi ne, wannan bincike a kan wuraren tsafe-tsafe za a yi shi a qasar Katsina da tarihin yadda suka gudana, amma ba Afirka baki xaya ba.

Dundes, (1992) ya wallafa littafi mai suna *The Evil Eye*. Ya yi bayanin kandun baka da maita da tsafi da kuma hanyoyin kariya daga waxannan abubuwa. Kuma littafin cikin harshen Turanci aka gabatar da shi, ba da Hausa ba, kuma bayanin maita da tsafi ya yi, ba wuraren tsafin ba. Amma da aikin Khayr da wannan bincike suna da alaqa domin duk suna magana a kan tsafi.

Bunza (2006), ya wallafa littafi a kan al’adun Hausawa mai suna *Gadon Fexe Al’ada*. A wani sashe na littafin ya yi magana a kan iskoki a al’adar Bahausha, ya yi bayanin ma’anar iskoki da wuraren zamansu da kuma hanyoyin hulxa da su, wajen magani da warkarwa. Littafin ya taqaita bayani a kan ayyukan iskoki da hulxarsu ga Bahausha, tun kafin zuwan Muslunci da bayan zuwansa, ya fito da rabe-rebensu da mazauninsu da hanyoyin hulxa da su. Bambancin wannan littafi da wannan bincike shi ne, shi wannan bincike a kan wuraren tsafe-tsafe za a yi shi kai tsaye kuma a garin Katsina kawai. Alaqarsu kuwa ita ce, Bunza ya kawo wuraren zaman iskoki kamar yadda wannan bincike ya yi.

Abba (2010), a littafinsa mai suna *Laifin Kisan Kai Da Sihiri da Bokanci*. A littafin an yi bayani a kan sihiri da yadda ake sihirin, da wurin da ake sihirin, da yadda ake bautar iskoki, da irin abubuwan da masu sihiri ko shugabannin sihiri ke sa wa a kawo, irin su shan jini da kisa da suturar da ake sa wa a lokacin bautar. Wannan shi ya sanya alaqa tsakanin

littafin da wannan bincike; amma sun bambanta, domin wannan bincike ya keve qasar Katsina a matsayin muhallin bincike, wanda Abba bai yi ba.

Sallau (2010), ya wallafa wani littafi mai suna *Magani A Sha A Yi Wanka A Buwaya*. Wannan littafi ya yi magana ne a kan asalin magani da bunqasarsa. A ciki ne ya kawo ma'anar magani da cuta da ma duk abin da ya kamata a sani a kan magani da cuta. Haka kuma, ya kawo magungunan da yadda ake tsafe-tsafa a kan sana'ar wanzanci. Dangantakar wannan littafi da wannan bincike shi ne dukkansu suna mu'amulla da iskoki da kuma tsafe-tsafa, inda suka yi hannun riga shi ne, wannan bincike a kan wuraren tsafe-tsafa na qasar Katsina, ake yin sa.

Amin (2011), ya wallafa wani littafi mai suna: *Baqin Suri*, wannan littafin yana magana ne a kan qungiyoyin asiri masu tsafe-tsafa. Littafin Aminu yana da dangantaka da wannan bincike ta fuskar magana a kan yadda ake tsafi da wurin tsafin tare da abin da ake a wuraren tsafin da dokokin tsafin. Inda suka bambanta shi ne, binciken nan a qasar Katsina za a yi shi, shi kuwa littafin ba a kan Katsina aka yi shi ba.

Darma (2011), ya wallafa littafi mai suna: *Tarihin Unguwannin Birnin Katsina*. Wannan littafi ya yi magana ne a kan unguwanin da ke cikin garin Katsina. Ya fara da unguwannin cikin gida waxanda suka qunshi unguwanni guda biyar, kuma duk ya kawo su da tarihin unguwannin maqwabtun cikin gida wato waxanda suke kusa da waxannan unguwannin amma ba cikin gida suke ba. Dangantakar wannan littafi da wannan bincike shi ne, sun haxu a bayanin Katsina, amma sun bambanta ta fuskoki biyu Darma ya mayar da hankalisa a kan unguwanni, shi kuma wannan bincike ya mayar da nasa hankalin a kan, wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina da yadda suka gudana.

Adamu (2014), ya rubuta wani littafi mai suna, *Siddabaru a Qasar Hausa*. Wannan littafi ya qunshi abubuwa da dama, kamar waiwaye a kan abubuwan da ake yi a kan

siddabaru, kana ya kawo ire-iren siddabaru da kuma sigoginsa kamar na rufa-ido da sihiri da sauransu. Haka kuma ya yi bayanin damfara da surukulle da bori a cikin saddabarun Hausawa. Dangantakar wannan littafi da wannan bincike shi ne, littafin yana magana ne a kan siddabaru da surukulle da rufa-ido wanda duk sai an haxa da mutanen voye. Bambancinsu kuma shi Adamu bai tavo wuraren da wannan bincike ya karkata ba, wato wuraren da ake gudanar da tsafe-tsafa a qasar Katsina.

2.2.2 Bitar Kundayen Bincike

Bunza (1995) ya gabatar da kundin digiri na uku mai taken “Magani a Rubuce: Ayyukan Malaman Qasar Hausa”, wanda aka gabatar a Jami’ar Bayero, Kano. A cikin kundin, ya yi nazarin ayyukan malaman tsibbu waxanda suka haxa da mu’amula da aljannu wajen magani da warkarwa. Wannan kundi yana da alaqa da wannan bincike da za a gudanar ta fannin tsibbu da aiki da iskoki. Inda suka yi hannun riga kuwa shi ne, Bunza bai kalli wuraren da ake tsubbun ba, wannan bincike kuwa zai kalli wuraren da ake tsafe-tsafa ne a qasar Katsina.

Magaji (2002), a cikin kundin digiri na uku da ya gabatar a Jami’ar Bayero Kano, mai taken “Wasu Al’adun Hausawa Yanaye-Yanayensu a qasar Katsina”. A cikin wannan kundi Magaji ya yi qoqarin bayanin yanayin qasar Katsina da mutanen Katsina baki xaya, sannan ya qara da hanyoyin gudanar da rayuwa tsakanin Katsinawa, ya daxa da wasan xiya da bukukuwan wasan dubu da tambarci a Katsina. Wannan kundi na Magaji yana da alaqa da wannan aiki domin dukkansu suna magana ne a kan al’adun Katsinawa. Bambancinsu shi ne, shi wannan aiki zai tunkari al’adun da Katsinawa ke yi a wajen tsafe-tsafensu ne.

Abdullahi (2008b), A cikin kundinsa na digiri na uku wanda ya gabatar a Jami’ar Usmanu Xanfodiyo Sakkwato mai taken: “Jiya ba Yau Ba: Waiwaye a Kan Al’adu da Matakan Rayuwar Maguzawa na Aure da na Haihuwa da Mutuwa.” Ya yi bayanin

Maguzawan Katsina dangane da tarihinsu da hidimominsu da yanayin yadda matakan rayuwarsu take. Sannan ya qara bayani a kan al'adun da Maguzawa ke gudanarwa a matakan rayuwarsu wato aure da haihuwa da mutuwa. Daga cikin waxannan al'adun akwai tsafe-tsafe. Aikin yana da alaqa da wannan saboda ya tavo qasar Katsina da tsafe-tsafen Maguzawa. Inda suka rarraba shi ne, shi ya dubi matakan rayuwar Maguzawa, wanda shi wannan aiki za a dubi wuraren tsafe-tsafe ne a qasar Katsina.

Adamu (2012), a cikin kundan digiri na uku da ya gabatar a Jami'ar Bayero Kano, mai taken: "Nazari a Kan Bugun Qasa a Al'ummar Hausawa." A cikin wannan kundan, ya kawo abubuwa da dama masu alaqa da sihiri da tsubbace-tsubbace, dalilin haka ne aka ga cewa, yana da dangantaka ta jini da tsoka da wannan bincike da ake son gudanarwa, sannan duka a fagen al'adun Hausawa na baxini ne aka yi aikace-aikacen. Amma akwai inda suka sha bamban, domin shi Adamu ba ruwansa da wuraren da ake bugun qasar shi dai bugun qasar kawai ya damu da shi. Wannan bincike kuwa yana tonon wuraren da ake tsafe-tsafe a qasar Katsina.

Gobir (2012), ya gabatar da kundan digiri na uku a Jami'ar Usmanu Xanfodiyo Sakkwato mai taken "Tasirin Iskoki ga Cututtuka da Magungunan Hausawa". Akwai kamanni sosai tsakanin aikin Gobir da wannan bincike da za a aiwatar. Dalili kuwa shi Gobir ya tavo wasu wuraren mazaunan iskoki kamar yadda wannan bincike zai lalubi wasu wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina. Kodayake sun yi baran-baran, ganin shi Gobir ba kai tsaye ya dubi wuraren tsafe-tsafe ba, a'a shi a kan magunguna ne, sannan ba kan qasar Katsina ya yi aikin ba.

Gaya (2012), kundan digiri na uku ne da aka gabatar a Jami'ar Bayero Kano mai taken: "Tasirin Siyasa a Masarautun Gargajiya Musamman a Masarautar Sakkwato da Katsina da Kano da Daura daga (1960-2010)". Wannan kundi ya yi bayanin sarautun

gargajiya da mahimman al'adunsu ya kuma kawo yadda sarautun gargajiya suke a gwamnatin siyasa da kuma jirwayen mulkin siyasa a al'adun sarauta. Dangantakar wannan bincike da na Gaya shi ne, dukkansu suna magana a kan Katsina. Aikin Gaya zai zamo fitila a kan wannan aiki domin shi a cikin kundinsa ya tavo Katsina. Bambancinsu shi ne, wannan bincike ya fuskanci wuraren tsafe-tsafa na qasar Katsina ne.

2.2.3 Kundayen Digiri na Biyu

Abubakar (1997), a kundi digiri na biyu mai taken “Bori a Zariya”. Wanda aka gabatar a Jami'ar Ahmadu Bello Zariya, ya yi bayanin ma'anar bori da yadda ake yin sa a Zariya da matsayin bori a addinin Musulunci da girka da wuraren zaman iskoki a Zariya. Aikin Abubakar yana da alaqa da wannan bincike ta gano wuraren zaman iskoki da yadda ake bori a Zariya. Inda suka yi hannun riga shi ne, shi ya yi bincikensa a Zariya, wannan bincike kuwa a qasar Katsina kawai za a gudanar da shi.

Tanimu (1999), ya gabatar da bincikensa mai taken “The Hausa Ritual Theatre: Bori Performance in Zariya”. Wannan kundi an gabatar da shi ne don neman digiri na biyu, a Jami'ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato. Ya yi bayanin bukukuwan shekara-shekara da suka shafi bori da muhimmancin bukukuwan ga rayuwar Hausawa, musamman a Zariya. Akwai alaqa tsakanin aikin Tanimu da wannan bincike ta hanyar bukukuwan da ake gudanarwa qarshen shekara, bambancinsu shi ne, Tanimu biki kaxai ya tavo a garin Zariya, wannan bincike kuwa ya tunkari wuraren tsafe-tsafa a qasar Katsina ne.

Sallau (2000), a cikin kundi digiri na biyu, wanda aka gabatar Jami'ar Bayaro, Kano, mai taken: “Wanzanci: Matsayinsa da Al'ada da Sana'a a qasar Hausa”, an kawo bayanin matsayin wanzanci a al'ada da addini. Alaqarsa da wannan bincike ita ce, wanzanci na daga cikin sana'o'in gargajiya masu alfahari da tsafe-tsafen gado.

Bambancinsu shi ne, shi wannan bincike ya fuskanci wuraren tsafe-tsafen ne na qasar Katsina kawai.

Gobir (2002), A cikin kundi digiri na biyu mai taken: “Iskoki A Idon ‘Yan Bori da masu Ruqiyya”, wanda aka gabatar a Jami’ar Usmanu Xanfodiyo Sakkwato. Ya yi bayanin yadda iskoki suke da mahallansu, duk da ire-irensu. Dangantakar wannan aiki da binciken da za a gabatar shi ne, dukkansu suna magana ne a kan iskoki, da wurin zamansu. Bambancinsu kuma shi ne, shi wannan kundi ya kalli ‘yan bori da masu ruqiyya wanda shi wannan bincike zai kalli wurin tsafe-tsafe a qasar Katsina kawai.

Maikano (2004), a cikin kundi digiri na biyu, mai taken: “Maguzawan Yari Bori: Tarihinsu da Al’adunsu”. Kafin ya ce komai sai da ya yi bayanin garin Yari Bori, da yadda mutanen garin suke aiwatar da harkokin addininsu, sannan ya yi bayanin al’adunsu da suka haxa da tsafi da bori. Yari Bori da tsafi da ya ambata, ita ce alaƙar aikin Maikano da wannan bincike, domin duk a qasar Katsina aka gudanar da su, kuma a kan addinin gargajiya da al’adun Hausawa na qasar Katsina ake magana. Bambancinsu shi ne, shi Maikano, Yari Bori ya kalla, wannan bincike kuwa zai tunkari Katsinawa ne, da tsafe-tsafensu.

Bawa (2007), a kundi digirinta na biyu mai taken: “A History of Bori in Yeldu and Yauri in the 20th Century”, wanda aka gabatar Sashen Koyar da Tarihi, Jami’ar Usman Xanfodiyo, Sakkwato, ta yi bayanin tarihin bori a qasar Yeldu da Yauri a qarni na 20, da kuma yadda Hausawa ke bautar iskoki, kafin zuwan Musulunci. Dangantar wannan kundi da wannan bincike shi ne, ita ma Bawa ta kawo yadda Hausawa ke bautar iskoki. Inda suka rarraba shi ne, kundi Bawa an yi shi ne a garin Yeldu da Yauri, wanda bincike kuwa a qasar Katsina za a gudanar da shi, kuma a kan wuraren tsafe-tsafe ba kan bori ba.

Muhammad (2014), a kundin digiri na biyu da ya gabatar a Jami'ar Usman Xanfodiyo mai taken: "Zumuntar Tsafe-tsafen Hausawa da Dakarkari", ya yi bayani a kan tsafin Hausawa da Dakarkari. Ya kawo dalilin yin tsafin ga al'ummar Hausawa da Dakarkari, kasancewarsu maqwabtanta juna. Abubuwan da suke cikin wannan kundi suna da alaƙa sosai da wannan bincike da ake son a aiwatar, domin dukkansu suna magana ne kan tsafi da wuraren tsafe-tsafe. Sai dai shi ya kalli zumuntar tsafe-tsafe tsakanin Hausawa da Dakarkari ne, shi kuma wannan bincike ya kalli wuraren tsafe-tsafe ne na qasar Katsina.

2.2.4 Kundayen Digiri na Farko

Adamu (1983), ya gabatar da kundin digiri na farko mai take: "Asalin Tsubbu: Yaxuwarsa da Tasirinsa ga Al'ummar Hausawa" a Jami'ar Bayaro Kano. A cikin kundin, ya kawo asalin tsubbu da yadda ake yin sa da kuma yadda ya yaxu, wato mutane suka dinga yin sa da kuma tasirin da ya yi ga rayuwar al'umma sannan da yadda al'umma suka xauki mutanen da suke tsubbu. Wannan kundi yana da kamanci da wannan bincike domin sun yi tarayya ta fuskar nazarin tsubbu da tsafi, duk jirgi xaya ya kwaso su. Duk da haka, wannan bincike ya yi hannun riga da wannan kundi, domin an gabatar da binciken kundin ne a kan tsibbu, wannan bincike kuwa za a gabatar da shi ne a kan wuraren tsafe-tsafe na qasar Katsina.

Sani (1988), ya gabatar da kundin digiri na farko mai taken: "Kai-na-fara Arnan Birchi", wanda ya gabatar a Jami'ar Amadu Bello Zariya. A cikinsa ya kawo asali da kafuwar al'ummar Kai-na-fara. Bayan haka, ya bayyana ma'anar kai-na-fara. Sani ya qara bayyana dalilin ce masu Arnan Birchi. Daxin daxawa ya kawo al'adunsu na addini da na bukukuwan aure da kuma yadda suke tsarin neman aurensu. Dangantakar wannan kundi da binciken da za a gabatar shi ne, Kai-na-fara na xaya daga cikin wuraren da za a yi nazari

a wannan binciken, kuma a qasar Katsina take. Bambancinsu shi ne, ba muhalli xaya ake gudanar da su ba.

Dutse (1989) a kundinsa na digirin farko mai taken: “Yadda Ake Hawan Bori da Ire-iren Iskokin da Ake Kira”, wanda aka gabatar a Jami’ar Bayaro, Kano, ya yi bayani a kan ma’anar Bori da yadda ake hawan Bori, da ire-iren iskoki maza da mata, da kirarinsu da kuma amfaninsu da illolinsu. Kundin Dutse da wannan bincike Xanjuma ne da Xanjummai, domin dukkansu suna magana ne a kan iskoki, sai dai kundi ya tsaya a kan yadda ake hawan Bori, shi ko wannan bincike a kan wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina yake magana.

Ahmad (2004), a kundin digirinsa na farko, mai taken: “Gudunmuwar Boka Mai Kunkeli A Wasan Idon Matambayi A NTA, Sakkwato”, ya kawo irin taimakon da ya riqa badawa, da yadda yake magana da aljannu. Dangantakar wannan kundi da binciken da za a yi shi ne, duk suna magana ne a kan aiki da rafanai, har su ba da magani, kuma boka da ya riqa, sai an riqa bauta masa. Bambancinsu kuwa shi ne, kundinsa a kan nazarin ayukkan wani boka ne na wasan kwaikwayo, wannan bincike kuwa a kan wuraren tsafe-tsafene kaxai.

Muhammad (2010) a kundin digiri na xaya wanda aka gabatar a Jami’ar Umaru Musa ‘Yar’adua Katsina, mai taken: “Bori a Garin Katsina”. A cikin wannan kundin, ya yi bayanin yadda ake hawan bori a qasar Katsina. Kundi ya qara da cewa daga cikin rabe-raben addinin gargajiya na Bahaushe akwai tsafi da bori da camfi. Wannan ya nuna a fili cewa akwai alaqa tsakanin wannan bincike da aikin Muhammad. Haka kuma, wata alaƙar ita ce dukkansu suna magana a kan qasar Katsina. Bambancinsu kawai shi ne, wannan binciken zai fuskanci wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina, yayin da aikin Muhammad ya fuskanci bori a Katsina.

Faruk (2010), a cikin kundi digiri na farko da ya gabatar a Jami'ar Umaru Musa Yar'adua, Katsina, mai taken: "Wasu Al'adun Gidan Sarautar Katsina Da Yadda Ake Gudanar da Su", a cikin kundi, ya kawo abubuwa da dama, inda ya fara da qasar Hausa da kuma tsohon lardin Katsina da kuma mulkin Turawa da kafa jihar Katsina, da kuma yadda Katsina take a yau da yanayin qasar Katsina da kuma farkon sarautar Katsina da tarihin al'adun gidan sarautar Katsina. Dangantakar wannan kundi da wannan bincike shi ne, daukkansu suna magana a kan Katsina. Bambancinsu kuwa shi ne, wannan kundi kan masarautar Katsina aka yi shi, shi kuma wannan aiki kan wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina ne.

2.2.5 Rukunin Maqalu

Aliyu (1973), ya gabatar da wata maqala a bikin Makon Hausa na Jami'ar Bayero da ke Kano. Taken maqalar shi ne: "The Beginning of Hausa Society", wato 'Samuwar Al'ummar Hausawa'. A cikin maqalar an yi bayanin Hausawa da addinin gargajiya da ma wuraren da suke zaune. Dangantakar wannan maqalar da wannan bincike shi ne, addinin gargajiya da aka yi magana, domin wuraren tsafe-tsafa na xaya daga cikin wuraren addinin gargajiya. Bambancinsu kuwa shi ne, ita maqalar a kan asalin Hausawa da addininsu ta yi magana, wannan bincike kuwa a kan wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina yake magana.

Bunza (2004), ya rubuta wata maqala da ta fito a cikin mujallar *Algaita ta Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayaro Kano*. Taken maqalar shi ne: "Magana da Iskoki ta Bakin Dokinsu". A cikinta Bunza ya kawo yadda ake magana da iskoki ta bakin mutane, ta hanyar bori da ruqiya. Dangantakar maqalar da wannan aiki shi ne, dukkansu an yi maganar iskoki ta hanyar gargajiya wato bori ne. Inda suka bambanta shi ne, wannan bincike a kan wuraren tsafe-tsafa ne, kuma na qasar Katsina.

Illo (2007), ya gabatar da wata maqala mai taken; “Nazarin Tsafe-tsafen Siddabaru da Ququwa da Birkita Kwanci”. A cikin maqalar ya yi bayani a kan Siddabaru da Ququwa da Birkita Kwanci, kuma ya bayyana cewa dukkansu nau’o’in sihirce-sihirce ne. wannan maqala ta Illo ba ta manta komai ba, ta fayyace yadda suke sha’aninsu da yadda surkullensu ke bayyana. Wannan maqala ta Illo da wannan bincike sun yi shige ta fuskar tsafe-tsafa da fagen al’adar da suka faxo. Amma kuma sun bambanta ta fuskar garuruwan da aka zava aka gudanar da nazarinsu.

Gado (2007), a nasa binciken da ya gabatar da wata maqala, mai take: “Tsafa-Tsafen Kambari da Gwarawa Na Magani a Kan Hausawa Mazauna Yawuri”, ya ambato inda Yawuri da mutanenta suke da tsarin addininsu na gargajiya, wanda ya haxa da bori da tsafi. Ya kuma yi bayanin ko su wane ne Kambari da irin yadda suka xauki bori da tsafi a yanayin rayuwarsu. Akwai dangartaka makusanciya tsakanin maqalar Gado da wannan bincike ta fuskar tsafe-tsafen da suka tavo. Ko da yake, Gado bai yi yadda wannan bincike ya yi ba, wato nazarin wuraren tsafe-tsafen Katsina.

Abdullahi (2008a), a maqalarsa mai take “Fittattun Xabi’un Maguzawa”, maqalar da ta fito a *Mujallar Jami’ar Maiduguri*, juzu’i na 10, shafi na 77 zuwa 82. A cikin wannan maqala, an yi qoqarin bayyana ko su wane ne Maguzawa. An kuma yi bayanin abin da ya bambanta su da mutanen da ake kira Hausawa, sanin wannan shi zai taimaka wajen bayar da haske a kan Maguzawa. Kuma a fahinci ire-iren xabi’unsu. A lokacin sanin ko su wane ne Maguzawa, wannan maqala ta yi waiwaye adon tafiya ta kawo ra’ayoyin masana daban-daban, waxannan nazarce-nazarce kamar yadda maqalar ta nuna, sun shafi al’amura daban-daban amma duk da haka kowanensu da irin kallon da ya yi wa wannan al’umma tarnaqi. Bayanin Maguzawa da Abdullahi ya yi shi ne zaren da ya haxa wannan bincike da

maqalarsa. Amma Abdullahi bai yi bayani ba dangane da wuraren tsafe-tsafen Maguzawan qasar Katsina.

Sallau (2009), ya rubuta wata maqala mai taken: “Tsatsube-Tsatsube da Sihirce-Sihircen Wanzaman Hausawa Jiya da Yau.” Wannan maqalar ta fito cikin *Xanmarna: Mujallar Bunqasa Kyawawan Al’adun Musulunci, ta Jami’ar Umaru Musa Yar’adua Katsina*. A cikin wannan maqalar an yi bayani musamman a kan sihirce-sihircen wanzaman Hausawa ta fuskar kariya ga sana’ar wanzanci da kuma taimakawa ta fuskar bayar da magani, da kuma hana tasirin sana’ar ga al’ummar Hausawa. Ambatar kalmar sihiri da kuma ganin cewar ko da a cikin al’ummar Maguzawa, akwai masu sana’ar wanzanci, shi ne alaƙar maqalar da wannan bincike. Bambancinsu kuma shi ne, maqalar Sallau ba ta kalli wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina ba.

2.3 Hujjar Ci Gaba Da Bincike

A qoqarin gudanar da wannan bincike, an yi bitar ayyukan da suka gabata, waxanda suka haxa da littattafan da aka wallafa, da kundayen da aka gabatar a mataki daban-daban, da muƙalun da aka gabatar a tarukan qara wa juna sani daban-daban. Waxannan ayyukan da aka yi bitar su, suna da alaƙa da wannan bincike, amma kuma ba a samu wanda ya tavo hanyar wannan bincike ba. Wannan shi ya ba da damar ci gaba da gudanar da wannan bincike. Ayyukan Darma (2011), da na Magaji (2002), su suka fi kusanci da wannan aiki, amma duk da sun tavo tarihin qasar Katsina, amma ba su tavo zuciyar tsafe-tsafen Katsinawa da wuraren gudanar da su ba.

Haka kuma, ganin yadda matsayin tsafi yake a rayuwar Hausawa irin ta Maguzanci wadda har zuwa yau tsafin yana tasiri gare su domin ba su bar shi ba, sai dai suna gudanar da shi ta wata fuskar daban. Wannan ya sa na ga ya dace a samu wani bincike mai zurfi

wanda ya shafi tsafe-tsafen Katsinawa, musamman kasancewar qasar Katsina, har yanzu akwai sauran Maguzawan Hausawa a cikinta.

2.4 Ra'in Bincike

Wannan bincike an yi shi ne tare da xora wani ra'i a kansa, don a sami sauqin gudanarwa da kuma neman jagora ga aikin tun farkonsa har qarshensa. Haqiqa akwai manazarta da dama da ke amfani da ra'o'i don su zama jagora a cikin ayyukansu, musamman na wannan qarni na ashirin da xaya (21) da ake binciken ilimi da hanyoyin zamani.

Akwai masana da manazarta da dama da suka yi bayanin ra'o'in nazarin al'adun duniya bisa fahimtarsu wanda har sun kafa makarantu ko qungiyoyin nazari a kan haka. Wannan bincike zai yi amfani da ra'in buqatun xan'Adam na Abraham Harold Maslow (*Human Needs Theory*) don gudanar da ayyukansa. Dalili kuwa ra'in ya shafi fanonin rayuwar xan'Adam daban-daban, kamar neman abinci da tsaron lafiya da neman biyan buqatu da son kyautata zamantakewa da sauransu. Haka kuma ra'in na mutuntaka da darajanta xan'Adam a cikin al'amurransa ta hanyar bin wasu mataakai da hanyoyi wanda tattalin arziki da addini da zamantakewa suka fi ba da qarfi a kansa.

Saboda haka wannan bincike zai kalli matsayin mutum ne da neman biyan buqatunsa ta hanyar addini don samun waraka ko xaukaka ko zama mai qwarjini a cikin al'ummarsa, wanda ya qirqiro ra'in shi ne Abraham Harold Maslow da ya gabatar da wata takarda a (1943) wadda a cikinta ya kawo matakan tsarin buqatun xan'Adam. Bugu da qari, marubucin, ya qara faxaxa wannan tunani a cikin aikinsa na *Motivation and Personality* wanda aka gabatar a shekarar 1970, a cikin wannan aikin ya fito da matakan dalla-dalla. A ganin Maslow (1970), xan'Adam yana da buqatu na tilas da na sarari don ya rayu a doron

qasa, kamar abinci, da ruwa, da muhalli da neman walwala da kuma tsaro daga ‘yan’uwansa mutane ko dabbobi ko qwari da sauransu. Haka kuma yana da wasu buqatu na voye saboda abubuwan voye da yake hulxa da su ta hanyar addini, ko neman magani ko neman taimako don kai wa ga wani matsayi a al’ummarsa.

A taqai, ra’in Maslow (1943 da 1970) yana nuni da yadda ake neman biyan buqatu na jikin xan’Adam dan ya sami ci gaban rayuwa da na tsaro don kauce wa tashin hankali da yaqeqaqe da na kai da na tattalin arziki a al’ummarsa. Bayan haka akwai buqatun so da qaunar juna ta tarayya da mutan fili da na voye (al’jannu). Domin kowane xan Adam na buqatar a so shi a kuma yi tare da shi ta hanyoyin rayuwa daban-daban gwargwadon zarafinsa da tasarfin rayuwarsa.

Haka kuma, xan’Adam na buqatar zama shugaba ko mai daraja a kan xan’uwansa da son zama mai iko a kan wani. Saboda haka ne yake neman matsayita hanyar addini da zamantakewa a al’ummarsa. Akwai kuma son a girmama shi a dalilin qoqarinsa da hidimarsa ga ‘yan Adam da sauran halittu ta hanyoyi daban-daban. Shi ya sa ake kiransa da mai hidima (ga mutane ko mutantani ko wasu halittun Allah na daban). Wani mataki na neman biyan buqata shi ne na kare mutunci a cikin harkar rayuwa da kyautata addini ko ta tattalin arziki ko ta inganta lafiya da sauransu. Matakin qarshe shi ne na kai wa qololuwa ga biyan buqatun wanda ke sa xan’Adam ya zama mai shahara da burgewa da son yi ma jama’a hidima a koyaushe. Wannan mataki shi ne ke xora mutum bisa wani matsayi na godiya da biyan buqatunsa daga ko dai dubarunsa ko qoqarinsa ko hidimarsa ga iyayen gijinsa da ababen bautarsa na fili da na voye.

Don haka, ra’in biyan buqatar xan’Adam ya dace da bincike irin na al’adu, musamman al’adun da suka shafi imani da neman biyan buqata daga wasu halittun da ake

yi wa hidima don kyautata zamantakewar tattalin arziki da inganta lafiya da samun kariya a cikin al'ummarsa. Ya dace da wannan bincike ta fuskar zama jagora don fito da buqatun Hausawa na al'adun addinin gargajiya da magani da tsaron kai da tattalin arziki da sauransu, kamar yadda aka tsara manufofinsa a cikin wannan aiki mai taken, "Matsafun Qasar Katsaina Jiya Da Yau."

2.5 Naxewa

Da yake wannan babi ya fi bayar da qarfi ga bitar ayyukan da suka gabata, saboda haka a cikinsa an yi qoqarin bibiyar kundayen bincike da maqalu da littatafai daban-daban da masana suka rubuta da muqalu da kuma mujallu domin samun madafa game da hujjar ci gaba da wannan bincike. Haka kuma, babin ya tattauna a kan ra'in da aka xora wannan bincike a kansa.

BABI NA UKU

3.0 QASAR KATSINA DA MUTANENTA

3.1 Shimfixa

Da yake wannan bincike yana qoqarin bayani ne a kan hulxar Hausawa da iskoki a qasar Katsina, ya kamata mu samu haske a kan su wane ne Katsinawa? Haka kuma, wannan babi zai mayar da hankali ne kan qoqarin sanin muhimman abubuwa dangane da qasar Katsina da mutanenta. Sannan babin zai fayyace farfajiyar qasar Katsina tare da binciko asalin Katsinawan su kansu. Babin zai yi yalwataccen bayani a kan yanayin wuraren da ake tsafi a qasar Katsina da ma'anar tsafin, sannan ya dubi wuraren zaman iskoki; bayan nan, sai ya dubi rabe-raben matsafun da matsayin matsafa a rayuwar Hausawan Katsina.

3.2 Tarihin Qasar Katsina

Tarihin qasar Katsina ya karkata ne akasari, a kan kunne ya girmi kaka, wato zantukan baka. Akwai hujjar da ta yi nuni da cewa tsarin tarihin Katsina, kafin jihadi ko kafin shigowar baqi, duk zantukan baka ne domin babu mai takamaiman tabbacin haka. An rubuta wasu daga cikinsu tare da dogon jerin sunayen sarakuna da kuma bayanai na tarihin garuruwan maqwabta. Ana iya samun abubuwa da yawa daga 'yan waxannan da aka samu, lallai kam an samu wasu muhimman canje-canje ta fuskar mulkin wannan al'umma, wato kamar canjin da aka samu wajen harkokin mulki, da irin tasirin da addinin Musulunci ya yi tare da bunqasar cin gashin-kai tsakanin Katsina da maqwabtanta da kuma tasirin ilmin zamani.

Ke nan, za a iya cewa wannan lokacin ne kawai aka fara samun tarihin Katsina, amma a haqiqanin gaskiya abu ne mawuyaci a samu wani mahalukin da zai ce ga lokacin

da aka kafa garin Katsina ko kuma ga lokacin da qasar Katsina ta fara. Amma ana iya cewa, Katsina tsohon gari ne da masana tarihi suke ta dawara a kan asalin kafuwarsa. Irin wannan shan bamban kan asalin abu ba wani baƙon abu ba ne ga masana tarihi tare da masu tattalinsa. To amma akwai bayanai mabambanta ko ra'ayoyin masana tarihi a kan asalin Katsina.

An fi danganta kafa garin Katsina da tarihin wani mutum mai suna Bayajidda, wanda aka ce xan sarkin Bagadaza ne. Shi Bayajidda an ce wani lokaci cikin rayuwarsa ya baro qasar Bagadaza, a inda ya tsaya a garin Daura, ya kafa daularsa bayan da ya auri sarauniya Daurama. A yayin da ya kashe wata macijiya wai ita Sarki, wadda ta hana mutanen garin xibar ruwa, daga sati sai wani sati, a wata rijiya mai suna Kusugu. Bayan Bayajidda ya auri Daurama, sun samu haihuwar xa namiji da ita, wanda aka sa suna Bawo, shi kuma Bawo ya haifi 'ya 'ya bakwai. A cikin 'ya 'yan nan bakwai aka turo xaya ya yi sarautar Katsina. Shi jikan Bayajidda xin nan da aka yi ma sarautar Katsina, an ce sunansa Kumayau. Masana tarihi sun sa alamar tambaya ga wannan tarihi na Bayajidda.

A cewar wasu masana, an kafa garin Katsina tun kafin zuwan Bayajidda, lamarin akwai maganganu iri-iri a kansa. A ganin su, labarin Bayajidda wani abu ne wanda aka qago domin kawai a haxa kan garuruwan Hausawa. Sauran garuruwan da ake cewa, zuri'ar Bayajidda ne suka kafa su, sun haxa da: Kano da Zazzau da Daura da Gobir da Rano da kuma Biram watau Garun Gabas, kuma su ne waxanda ake wa laqabi da Hausa Bakwai.

A wata fuskar kuma, za a iya cewa, dangantakar da waxannan garuruwa da zuriyar Bayajidda ta biyo bayan zuwan Musulunci da kuma lokacin da ya tsaya da dugadugansa a qasar Hausa. Wannan ya sa al'ummar waxannan wurare yin azamar neman alaqa da qabilar Larabawa, domin neman asali. A tunanin jama'a, nuna salsala ta haxu da Larabawa wani

abin alfahari ne, domin a ganinsu yana kusantar da su ga qabilar da ta fara karvar addinin Musulunci, kuma cikinta fiyayyen halitta Annabi Muhammadu (SAW) ya fito.

Sambo (1993) ya bayyana cewa, a wani tarihin, an nuna cewa mutanen da suke farkon zama a Katsina su ne zuriya wasu mutane manya-manya kuma mafarauta da ake kira Adawa. Ana danganta waxannan mutanen da wasu tsofaffin wurare na tarihi masu nisan kilomita talatin (30) daga birnin Katsina. Muhimmin mazauni daga cikinsu, shi ne Durvi-ta-kusheyi da kuma wani qauye kusa da shi da ake kira Bugaje. Akwai wani camfi a Katsina da ya nuna cewa surin qasar da ke Durvi-ta-kusheyi da kuma tudun da ke kusa da Bugaje da Muduru, duk kaburbura ne na waxannan mutane. Duk da yake babu wata qwaqqwarar hujja da za ta nuna gaskiyar hakan, ba za a iya cewa wuraren maqabartu ne ba, har a tabbatar da irin mutanen da ke ciki da ala'adunsu da kuma yadda suka rayu. Labarin irin waxannan mutane masu tsananin girman jiki, an fi jin sa a cikin tatsuniyoyin gargajiya na Hausawa. Misali, tatsuniyar, "Gizo da Botorami" wadda ta fito a cikin littafin *Labarun Gargajiya na xaya* na Ibrahim Yaro Yahaya.

Idan aka xauki tudun qasar Durvi-ta-kusheyi, kuma aka yi la'akari da girman kaburburan, za a ga cewa mutanen da ke ciki suna da girma sosai. Ba ma girman kaburbura ba kawai hatta irin kayayyakin da suka yi amfani da su kamar tukwane da garmuna da sauransu, za a iya hasashen girman waxanda suka yi amfani da su.

A cikin *Tarikh Imarat Qaryat Kashna* an ce, Bagari Jirgo shi ne tushen mulkin da ya yi fiye da shekaru (3,500) yana mulkin Katsina. Kamar yadda aka kira sunayen waxannan mutanen a cikin Al-qur'ani mai tsarki da Adawa da Samudawa, haka ma mutanen Katsina suke kiransu. Duk wani labarin da za a bayar tilas ne ya kasance ya haxa da wannan, in har ana so ya zama karvavve ga jama'a.

Abubuwan da R.Soper ya gano a tudun qasar Durvi-ta-kusheyi da kuma wasu wurare kusa da birnin Katsina sun nuna cewa, an daxe ana zaune a wannan wurin, watakila ana iya cewa, waxannan Samudawan, da suke maharba ne a wancen lokacin a qasar Hausa da Barno, ba su yi tasiri sosai ba a lokacin da xan Adam ya fara amfani da makamai wajen farauta. Daga wannan bayani ne za a fahimci cewa su irin waxannan Samudawan suna da qarfi sosai, don mafi yawa daga cikinsu, suna yin farautar da hannuwansu ne. Ana kuma ganin cewa, wurare irin Durvi-ta-kusheyi da irin su Dala da Gaya a Kano, wurare ne da aka fara samun maqeran da suka fara qera makamai don amfanin yau da kullum, kamar noma da sauransu. Amma a nan, za a xauka cewa, waxannan abubuwan tarihi sun nuna cewa tun can da, yankin birnin Katsina yanki ne na mahimman cibiyoyi da yawa. Sannan kasancewar birnin Katsina a matsayin wata babbar daula a qarni na sha biyar (15), ba abin mamaki ba ne, idan aka yi la'akari da irin ci gaban da aka samu a wancan lokacin ko qarnonin da suka shuxe.

Wasu masana sun nuna cewa, mutanen farko da suka sari garin Katsina Maguzawa ne, mazauna wani gari da ake kira Durvi-ta-kusheyi, a cikin qasar Mani. Wannan wuri shi ne mazaunin farko na gidan sarautar Katsina, kafin su taso su sari garin Katsina. Shi sunan Katsina an samo shi daga mutumin farko mai suna Katsi. Wamban Katsina Alhaji Abba Kalli ya bayyana cewa, “an samo wannan suna na “Katsi” daga matar Janzama.¹ Wato xaya daga cikin mazaunan farko na qasar Katsina. Wata rana ne Katsi ta yi yaji ta tafi gidan xan'uwanta Buga. To da aka je nemanta sai Buga ya ce, “ai Katsi na nan!”. To wai da wannan ne sai aka haxe kalmomin biyu wato “Katsi” da “nan” suka zama “Katsinan” a hankali, a hankali har ya koma, “Katsina”.

¹ Hira da Wamban Katsina Alhaji Abba Kalli, ranar 4 /8/2015, a gidansa.

Kuma ana nuna cewa ‘Buga’ daga Bugaje da kuma Janzama daga Durvi-ta-kusheyi su ne mazaunan farko a Katsina kamar yadda aka yi bayani a sama. To amma akwai Samrawa da suka zauna a Kwarin Tama zuwa qofar Samri ta Katsina. Su waxannan mutane suna gudanar da bautarsu ta Iskoki a wata tsamiya da ake kira Tsamiyar Bawada a filin Ambuttai can yamma da gidan Sarkin Katsina Korau.

A wata majiyar an ce Katsina ta samo sunanta ne a zamanin sarkin Katsina Muhammadu Korau. Haka kuma, ya biyo baya ne, a yayin da sarkin ya sa wani jami’insa mai suna “Katsina” ya wakilce shi wajen duba ginin ganuwar garin. To daga sunan wannan jami’i ne, wasu jama’a suka ce garin ya samu sunansa. Kafin wannan jami’i, an tabbatar da cewa, sunan garin shi ne Durvi-ta Kusheyi.

A wani qaulin kuma, an ce Katsina ta samo sunanta ne daga cikin zuriyar Durvawa, wato haven da suka fara sarautar garin. Tarihi ya nuna cewa kafin kafa garin Katsina, waxanda suka yi mulkin wurin da farko, sun zauna a “Durvi-ta-kusheyi” zama kuwa mai tsawo, daga baya ne suka taso suka komo garin Katsina na yanzu, inda aka ce suka sa wa sunan garin cikin zuriyarsu. Shi wanda aka sa wa garin sunansa, ana kiransa “Katsi” ko kuma “Katsina”. Ingawa, (1990:97)

A hasashen wannan bincike za mu iya dogara da wannan ra’ayi saboda dalilai biyu. Na farko dai shi ne, a qasar Hausa duk garin da ka ji sunansa, to za ka ji ko sunan wani ne wanda ya fara zama wurin, ko kuma sunan wani abu da ke wurin, misali: Itace ko dutse ko faqo ko yanayin qasar wurin, da dai sauransu. Don haka a can Durvi-ta-kusheyi akwai wata kuka da ake kira da suna “Kukar Katsi”, ta yiwu shi “Katsi ko Katsina”, kafin su baro Durvi-ta-kusheyi, ya shuka ta. Qila kuma kusa da gidansa take. Ko ma dai yaya aka yi, shi wannan mutum mai suna “Katsi” ko “Katsina”, shi ne ya fara zama ko iyalansa suka fara zama a wurin.

3.3 Yanayin Qasar Katsina a Taqaice

Yanayin qasar Katsina kamar yadda aka bayyana, a cikin mujalla mai suna, *The Emergence of a Purposeful Leadership*, ya bambanta daga shekara zuwa shekara. Galibi ana yin sanyi da safe, zafi da rana sannan kuma a yi sanyi da dare, ko da marece. Akan sami iskan hunturu a tsakanin watannin Nuwamba da Fabarairu. Haka kuma, iskan yakan canza irin na guguwa daga watan Janairu zuwa watan Afrilu, wanda wannan ke nuna matsowar ruwan damina, wadda takan fara daga watan Afirilu zuwa watan Satumba. Katsina gari ne mai yawan rairayi da zafin rana lokacin bazara, ga xari da iska da hazo musamman lokacin hunturu.

Dangane da gulabe kuma, garin Katsina yana da gulabe mani'imta masu xauke da wadatattun ruwa kuma da wannan ruwa nasu ne mutanen garin suke aiwatar da noman rani wato noman fadama ko lambu yayin da ruwan sama ya xauke. Daga cikin gulaben akwai Gulbin Karaxuwa da Gulbin Jibiya da Gulbin Zobe da Gulbin Mai Ruwa da sauransu.

Yanayin itatuwan garin Katsina kamar sauran qasashen Hausa ne, itatuwa ne masu girma sosai, har su ba da inuwa sannan kuma a yi makamashi. Akwai irin su tsamiya da kuka da cexiya da gamji da rimi da qirya da maxaci da xorawa da dalbejiya da dai sauransu.

Mafi yawancin abincin da mutanen Katsina ke amfani da shi suna samunsa ne daga noman rani da na damina. A noman damina suna noma irin su masara da gero da dawa da wake da dai sauransu. A noman rani kuma, sun fi noma irin su dankali da rogo da makani (gwaza) da acca da shinkafa da alkama da kayan miya irin su tungande da albasa da alayyahu da kabewa da dai sauransu.

Ta fuskar iyakokin qasa da maqwabtaka kuwa, da yake maqwabci shi ne wanda ake da kusanci da shi, kuma kusantar ba dole sai akwai soyayya da amincewa tsakani ba, kusantar ba ta buqatar yardar wani ko wasu, abin da ake buqata kawai samuwarta da

tabbattuwar da wanzuwarta. Idan kuwa haka ne, Katsina tana da maqwabta da dama, idan an yi la'akari da abubuwan da ke sa maqwabtaka irin su: Fatauci da yaqe-yaqe, da cinikin bayi da addini. A farko qasar Katsina ta yi maqwabtaka da 'yan'uwanta Hausawa irin su: Daurawa da Kanawa da Zamfara da Gobirawa da Sakkwatawa da Kabawa da Zagezagi. Haka kuma Katsina ta yi iyaka da Fulani da Buzaye daga Arewa cikin qasar Nijar.

Katsinawa su ne ainahin mutanen qasar Katsina. Kamar 'Katsinawa' jam'i ne, in kuma mutum xaya ne namiji ana kiransa Bakatsine, mace kuma a kira ta da Bakatsina. Al'ummomin da suke zaune a qasar Katsina akwai Azbinawa da Barebari da sauransu. Duk lokacin da aka ambaci sunan Katsina, sai ka ji Hausawa suna qarawa da cewa:

“Ta Dikko Xakin kara,
Tudu garin Xanmarina,
Tsohon gari mai Tururuwa mai gafiya,
Katsinawa kunya gare ku ba ku da tsoro”,

Duk wannan nau'o'in kirari ne da Hausawa ke yi wa garin Katsina da Katsinawa, kowane kuma akwai dalilin yin sa. Dikko dai mashahurin sarki ne na Katsina, wanda a zamaninsa Katsina ta bunqasa sosai, ta kuma fito duniya ta san ta. A dalilin wannan gawurtaccen sarki, an bayyana cewa ba a tava samun fitaccen sarkin Katsina kamarsa ba, Sambo (1993). Shi ya sa in an ambaci sunan Katsina tilas sai sunan Dikko ya shigo ciki. Har yau zuri'ar sarki Dikko ke sarautar Katsina.

Charanci (1999), ya nuna cewa, kafin nan gidajen sarautar Katsina guda huxu ne (4) kamar yadda masana tarihin suka nuna, sun haxa da:

1. Gidan Durvawa
2. Gidan Korau
3. Gidan Dallazawa
4. Gidan Sulluvawa.

To amma gidajen nan guda huxu a iya haxe su, su koma gidaje biyu. Gidan Durvawa shi ne wanda ya fara daga Kumayau ya qare da sarki Jib-da-yaqi watau Sanau. Sarakunan wannan gida mabiya addinin gargajiya ne. Gidan Korau kuwa, ya fara daga sarki Muhammadu Korau ya qare a kan sarkin Katsina Maje Halidu. Dukkan sarakunan wannan gida Musulmi ne, kuma sun yi sarautar nan tun kafin jihadin Shehu Usmanu Xanfodiyo, ya zuwa lokacin jihadinsa. Wato waxannan gidaje guda biyu (2). Su kuma sauran gidajen guda biyu (2) sun haxa da gidan Dallazawa da gidan Sulluvawa. Wanxanda suka yi sarautarsu a lokacin jihadin Shehu, har ya zuwa bayansa. Kuma dukkansu gidajen Fulani ne Musulmi.

3.4 Matsayin Sarauta a Masarautar Katsina

Tarihi ya nuna cewa, “ Durvawa” su ne suka fara mulki a Katsina, sai dai tarihi bai nuna ga lokaci da ko shekarun da suka yi suna mulki ba, amma an samu sunayen sarakuna kamar yadda Lugard (1993) ya zano su.

Haka kuma farko daga cikin sarakunan Katsina da za a iya tunawa shi ne Kumayo. Abin da ba a da tabbacinsa shi ne, a gidan Durvawa ya fito, ko kuwa Rumba-Rumba ne sarki na farko a gidan, sanin gaibu, sai Rabbani! Abin da muka sani dai an ce gidan sarautar Katsina na farko na have ne, mabiya addinin gargajiya waxanda suka tashi daga Durvi-ta-kusheyi suka koma Katsina. Lugard (1993:23) ya zano su kamar haka:

3.4.1 Sarakunan Katsina Daga Gidan Durvawa

1. Kumayau
2. Rumba-Rumba
3. Batatare
4. Jin marate
5. Yanka tsari

6. Jib-da-yaki (sanau)

3.4.2 Sarakunan Katsina Daga Gidan Korau

Shi wannan gidan sarauta ya fara ne a zamanin mulkin Muhammadu Korau, wanda aka ce ya hau gadon sarauta a qarni na sha huxu (q.14). Tun daga wannan lokacin jinsinsa ne ke sarauta a Katsina har ya zuwa farkon mulkin Fulani wato bayan ko kuma lokacin jahadi. Katsina ta fito sarari a lokacin mulkinsa, sarki na qarshe a wannan gida shi ne Magajin Halidu, wanda ya yi mulki a shekarar (1806-1807). Bayansa ne Dallazawa Fulani suka kama, a yayin da Umarun Dallaje ya hau karagar mulki a farkon qarni na sha tara (q.19). Ga jerin sarakunan kamar haka:

1-Muhammadu Korau	1348 – 1398
2-Usman Maje	1398 - 1405
3-Ibrahim Soro	1405 - 1408
4- Marubuci	1408 - 1426
5- Muhammadu Turare	1426 - 1436
6- Ali Murabus	1436 - 1462
7- Ali Karya giwa	1462 - 1475
8- Usman Tsaga- rana	1475 - 1525
9- Usman Damisa Gudu	1525 - 1531
10- Ibrahim Maje	1531 - 1599
11- Malam Yusufu	1599 - 1613
12- Abdulqadir	1613 - 1615
13- Ashafa	1615
14- Gabdo	1615 - 1625

15- Muhammadu Wari	1625 - 1637
16- Muhammadu Tsaga-rana	1637 -1649
17- Mai Qaraye	1649 - 1660
18- Suleiman	1660 - 1673
19- Usman Tsaga-rana	1673 - 1692
20- Toyariru	1692 – 1705
21- Yanka-tsari (Uban Yara 1)	1705 - 1708
22- Uban Yara 2	1708 - 1740
23- Jan Hazo (Xan xan Uban Yara 1)	1740 - 1751
24- Tsaga-rana	1751 - 1764
25- Muhammadu Kayiba	1764 - 1771
26- Karya Giwa	1771 - 1788
27- Giwa Agwaragi	1788 - 1802
28- Gozo	1802 - 1804
29- Bawa Xan Giwa	1804 - 1805
30- Muhammadu Maremawa	1805 - 1806
31- Magajin Hallidu	1806 – 1807 (Charanci, 1999:70)

3.4.3 Gidan Dallazawa

Mulkin Dallazawa wato na Fulani a Katsina ya fara ne daga hannun Umarun Dallaje, wanda ya hau mulkin a farkon qarni na sha tara (q.19). Umarun Dallaje, shi ne wanda ya hau gadon sarauta bayan an yaqi sarakunan Have a Katsina, yayin yaqin xaukaka addinin Musulunci a lokacin jihadin Shehu Usman Xanfodiyo. Wannan gidan sarauta ya kawo har ya zuwa farkon qarni na ashirin (q.20) Lokacin da sarki Muhammadu Dikko wanda yake sarki ne na farko a gidan sarautar Sulluvawa ya kama ragamar mulki. Bayan

zuwan Turawa qasar Katsina. Ya kama mulki bayan da mulkin Xan Musa, Sarki na qarshe a gidan Dallazawa, ya shuxe a shekarar 1906.

3.4.3.1 Jerin Sarakunan Katsina Daga Gidan Dallazawa

1. Umarun Dallaje	1807 - 1835
2. Muhammadu Bello	1835 - 1844
3. Sarki Saddiqu	1844 - 1869
4. Amadu Rufa'i	1869
5. Sarki Ibrahim	1869 - 1882
6. Sarki Musa	1882 - 1887
7. Sarki Abubakar	1887 - 1905
8. Sarki Yaro	1905 - 1906

3.4.4 Gidan Sulluvawa

Kamar yadda aka bayyana a baya, gidan sarauta na Sulluvawa a Katsina, ya fara ne da mulkin sarki Muhammadu Dikko wanda ya hau gado a shekarar 1906. Bayan mutuwar sa a shekarar 1944, zuriyarsa ta ci gaba da mulki, har zuwa yau, zuriyarsa ke mulki.

3.4.4.1 Sarakunan Katsina Daga Gidan Sulluvawa

1. Muhammadu Dikko	1906 - 1944
2. Usman Nagoggo	1944 - 1981
3. Muhammadu Kabir	1981 - 2008
4. Abdulmumini Kabir	2008 -

Bayan waxannan sarakuna na Sulluvawa a zaman yanzu suke bisa karagar mulkin Katsina har yanzu, tun da suka amsa daga hannun Dallazawa a shekarar 1906.

3.5 Hakiman Katsina

Katsina qasa ce mai faxi wadda ta yi iyaka da qasashe daban-daban kamar yadda aka gani a bayanai da suka gabata. A zamanin da, qasar Katsina tana da hakimai guda ashirin da xaya (21). To amma saboda yawan jama'a da qaruwar qauyuka da garuruwa, shi ya kawo aka samu qarin gundumomi wato aka samu qarin hakimai inda suka koma arba'in da huxu (44), an samu qarin hakimai ashirin da uku (23) ke nan. A cikin hakiman nan akwai manyan hakimai, wato masu zavar sarki, idan sarki ya rasu, waxannan hakiman sun haxa da:

1. Qauran Katsina (Hakimin Rimi)
2. 'Yan-Xakan Katsina (Hakimin Dutsin ma)
3. Galadiman Katsina (Hakimin Malumfashi)
4. Durvin Katsina (Hakimin Jiqamshi)

Waxannan su ne manyan hakiman Katsina, kuma Qaura Katsina shi ne shugabansu gaba xaya. Charanci (1999: 65).

3.6 Matsayin Tsafe-tsafe a Rayuwar Katsinawa

Al'amarin Tsafi a wajen Bahausha, ya wuce a qaryata, domin ba a tabbatar da shi sai an gan shi a bayyane quru-quru ya auku kuma ba sau xaya ba, ba sau biyu ba. Duk wurin da Bahausha yake zaune a doron qasar nan ya san da tsafi, ya yarda da shi, ya san ana yin sa, kuma ba ya gasgata shi sai ya ga an yi ba ta tashi ba. Saboda haka, masana al'adun Hausawa ke cewa "Tsafi" na daga cikin manyan abubuwan da suka mamaye zukatan Hausawa, gabanin bayyanar addinin Musulunci. Tsafi abu ne wanda ya yi shi kaxai ya san abin da ya yi, don haka ne Hausawa ke cewa "Tsafi gaskiyar mai shi".

3.6.1 Ma'anar Tsafi a Lugga

Kalmar ‘Tsafi’ buwayayyar kalma ce wajen fitar da ma’anarta ta dubar zubi da tsarinta. Da wuya a tantance wani abin da ya shafi “Tsafi” ko magani wanda kalmar ta samo asalinta daga gare shi. Don haka ake ganin cewa, kalmar asalinta ta Hausa ce ta asali kuma ba hatsin bara ba ce, wato gamin-gambiza.

A fannin magani da warkarwa, ‘Tsafi’ na nufin bin wasu hanyoyi na gargajiya musamman yi wa iskoki hidima da yanka da bauta domin biyan wata buqata ko samun wani amfani ko tunkuxe wata cuta. Hidima a nan tana nufin yi musu ayyuka ko taimaka masu da abinci ko wasu abubuwa, kamar yadda Mujaddadi Shehu Usman Xanfodiyo ya bayyana cikin littafinsa *Nurul Albabi*, cewa; Hausawa na yi wa jinnu hidima ta fuskar ajiye auduga a mararrabar hanya, yakan kasance a yi shi a wata rana ta musamman ko wani lokaci na musamman ko wani wuri na musamman. Galibi an fi yanka kaji da awaki ko jakkai ko dawaki idan babban tsafi ne. A wajen yanka akan fara yankan daga qeya (bayan wuya) Ana tsaye ana karanta surkulle da batutuwan da iska ke so domin ya zo ya sha jini. Bauta wa iska a Tsafi shi ne, tsare wasu hane-hanensa da bin umurce-umurcensa, musamman ga tsafin da ake son a aiwatar. Idan waxannan abubuwa sun haxu, Tsafi ya tabbata, abin jira kawai shi ne, a yi a ga sakamako.

Kowane irin asiri da ya qunshi hulxa da iska domin neman taimakonsu ana ce masa tsafi. Ayyukan waibuwa da ban mamaki da ban tsoro da suka gagari wayo da tantancewar kimiyyar zamani su ake kira tsafi. Da addinin Musulunci ya bayyana, ya samu karvuwa a qasar Hausa, sai hasken tsafi ya fara dushewa, guguwarsa ta lafa. Wannan ya sa ‘tsafi’ ya samu sauyin suna bayan Musulunci a qasar Katsina. Duk da cewa, Bahausha bai watsar da ‘yan tsafe-tsafensa gaba xaya ba, musamman waxanda suka shafi sana’o’insa, amma dai Bunza (2006: 34) yana cewa tsafi shi ne:

1. **Sakin hanya:** Wani tafarki wanda wasu ke bi wanda ya sha bamban da tafarkin addinin Musulunci .
2. **Kauce hanya:** Shi ma suna nufin duk wanda yake bin wata hanya wadda ba ta addinin Musulunci ba, to ya kauce hanya.
3. **Ratse:** Duk wanda ya saki hanyar Musulunci, to shi ma ya ratse hanya ke nan.
4. **Ta da tuba:** Duk wanda ya Musulunta ya yi wani abu wanda ya dangaci tsafi to ya ta da tuba ke nan.
5. **Mugun bixa:** Duk wanda ya Musulunta yana ganin duk wanda yake tsafi domin samun wata buqata tasa, ta kariya ko neman duniya to yana mugun bixa.
6. **Kafirci:** Ita kuma wannan kalma an samo ta ne daga Musulunci domin duk wanda ya haxa Allah da wani a wajen bauta ko dogara ko neman biyan buqata, don haka shi ya sa duk wani matsafi ake kiransa da Kafiri.
7. **Shirka:** Duk wanda ke haxa Allah ko bauta ma wani ba Allah ba to shirka yake yi.

Waxannan sunaye da Bahaushe ke kiran tsafi da su ya nuna akwai nason Musulunci sosai a cikinsu. Sunayen gaba xayansu, sun nuna tsafi wani tafarki ne savanin tafarkin addinin Musulunci. Don haka suke kiran sa sakin hanya da kauce hanya da ratse. Haka kuma, Bahaushe na ganin idan mutum ya karvi addinin Musulunci, ala tilas ya tuba daga tsafi ya kama gaskiya. Don haka suke kiran tsafi, ta da tuba da mugun bixa.

Katsinawa kamar sauran ‘yan’uwansu Hausawa, suna tafiyar da tsafe-tsafensu a kan shugabanci, wato wanda kawai ke zuwa wurin tsafin da ake bauta don ya karvo umurni, da isar da saqo ga abin da ya dami jama’arsa. Masu tsafi suna da imanin cewa duk abin da suka roqa ga abin bautarsu zai biya musu buqatunsu ko ya sada su da wani alheri ko kuma ya tsare su daga wani sharri. Haka kuma, suna da imanin cewa duk abin da tsafinsu ya hana, dole su bar shi don suna tsammanin samun biyan buqatar abin da suka roqa ga abin

bautar, kuma suna da imanin cewa idan wani ya aiwatar da abin da aka ce masa abin bautarsa ya hana, nan da nan mummunan sakamako zai biyo baya.

3.6.2 Ra'ayoyin Masana Dagane Da Ma'anar Tsafi

Masana da manzarta sun yi qoqarin tofa albarkacin bakinsu dangane da ma'anar Tsafi.

A cikin Sa'id da wasu (editoci) (2006: 449) a cikin *Qamusun Hausa na Jami'ar Bayaro, Kano* sun ba da ma'anar Tsafi da cewa: "Hanyar ba da gaskiya da wani abu wanda da ba Allah ba."

Wani masanin ilimin siddabaru Bunza, (1990: 42), cewa ya yi

Abin da ake nufi da Tsafi ko sihiri shi ne duk abin da fahimtar haqiqarsa ya yi zurfi ko ya qayatar tare da gigitar da hankulan masu gani ko kuma saurare, kuma ya kasance masu zurfin hankali da tunani ne. A taqaice dai ta bin hanyoyi ta hulxa da aljannu da shaixanu da kuma gabatar da nau'o'in sadaka, da yanke-yanke tare da tattara himma waje guda da kuma janye-janyen sunaye da faxin waxansu maganganu barkatai, mai Tsafi yake iya gudanar da Tsafinsa.

Adamu (2012: 43) ya bayyana ma'anar tsafi da cewa:

Samun tasirin gudanar da wasu abubuwa da suka fi qarfin Xan'adam, ta hanyar tattara himma waje guda da nufin jawo qarfin aljannu da shexanu da falaqi da taurari don samun taimakonsu wajen gudanar da abubuwan mamaki da razanarwa.

Tadurga, (1997: 30) shi kuma ya kalli tsafi, ya ba shi ma'ana da cewa:

Tsafi shi ne duk wani abu wanda sanin haqiqarsa ya vuya ga hankali, kuma fassarar shi ta gagara ko kuma duk wani abu wanda ya gigitar da hankalin zuciya kuma ta karkata gare shi cike da mamaki.

Shi kuma Yahuza, (1997:27) ya yi qoqorin bayyana tsafi da cewa:

Aiki ne na biyan buqata da son kai irin na mutum, sannan kuma ana iya xaukar Tsafi da cewa kimiya da fasaha ce ta addini.

Shi kuwa Bunza (2006:35), a nasa ra'ayin cewa ya yi:

Kowane irin asiri da ya qunshi hulxa da iskoki domin neman taimako ana ce masa Tsafi. Ayyukan waibuwa da ban mamaki da ban tsoro da suka gagari wayo da hankalin mutum da tantancewar kimiyyar zamani su ake kira Tsafi.

Bunza, (2006) ya qara da cewa, kalmar Tsafi ta tava bayyana a kirarin wani shahareren xan tauri wato Mamman Dogo yayin da makaxa Garba Xan'wasa ke yi masa take yana cewa:

Kai Garba! Kai Garba!! Kai Garba!!!Qurya ce mu yi Tsahi,
mu yi Tsahi,Don Aljanna ba ta samuwa,Mu hura wutanmu”
Amshi: Ran da Allah yay yi ni ban san tsoro ba. (Garba Xan
Wasa Gumi)

Abdullahi, (2008b:29) Ya bayyana ma'anar Tsafi da cewa:

Aiwatar da wasu ayyuka musamman na ibada, tare da qasqantar da kai ga iskoki don samun kyakkyawan sakamako.

Wushishi, (2011:70) cewa ya yi:

Tsafi hanya ce ta qarshe ga faruwar wasu abubuwa ta hanyar la'ana da kuma wurin bukukuwan addini, sannan qarfi ko ikon wannan abu ya dogara ne a kan riqo da bin dokar buqatun sihiri.

Gulbi (2014:33) ya bayyana ma'anar Tsafi da cewa:

Hanya ce da ta jagorancin imanin Bahausha da sauran al'ummar da ke doron qasa dangane da haka, idan ana magana a kan Tsafi ba komai ake magana ba, illa wata hanya ta bauta da al'umma suka aminta da ita, wajen biyan buqatunsu na yau da kullum da ake danganta da ummurnin iskoki da hidimarsu.

3.7 Dalilan Yin Tsafi Ga Al'ummar Katsinawa

Tsafi ya taka mahimmiyar rawa wajen tabbatar da Bamagujijiyar rayuwar Katsinawa, saboda da shi suke tinqaho a kan tsare kai da kaya; da shi suke kuri wajen kariyar martabar abin da aka gada kaka da kakanni; sannan da shi suke yin fice wajen wasanni da bukukuwan gargajiya da ake aiwatarwa. Duk da cewa babbar gudunmuwar da ta raunana qarfin tsafi wato bayyanar addinin Musulunci a qasar Katsina, ganin addinin Musulunci gaba-da-gaba ya yi da tsafi ya rusa shi, ya kore shi, ya qi aminta da komai da ake dangantawa da shi, domin Tsafi na takin saqa da tauhidin da addinin Musulunci ya tabbatar; duk da haka, Katsinawa na yin tsafi a rayuwarsu, ta jiya da kuma ta yau a wurare daban-daban domin cimma biyan buqatunsu kamar haka:

3.7.1 Kwaxayi Ko Saurin Nema

Wani dalili na yin tsafi ga al'ummar Katsinawa shi ne, ganin cewa Musulunci gaba-da-gaba ya yi da Tsafi ya rusa shi ya kore shi, ya qi aminta da shi, ya kawar da shi, ya shimfixa tauhidi (kaxaita Allah), duk da haka raunin imani da kwaxayi da son ci-kusa ya sa wasu al'ummar Katsinawa tsunduma ga harkar Tsafi, domin samun biyan buqatunsu. Misali, Idan mace ta yi aure ta daxe ba ta haihu ba, takan yi tsafi don ta sami haihuwar. Haka kuma varayi da karuwai na zuwa wajen malaman tsibbu da bokaye domin sana'arsu ta samu karvuwa, 'yan siyasa su ma suna yin tsafi domin samun biyan buqata da wuri.

3.7.2 Tsafi Na Magani

Abin da ya gabata bayanin Tsafi ne a ma'anarsa jiya da yau. Manufar a nan yin wadataccen bayanin abin da ke zama tsafi cikin magani ko aiki. Dalilin kuwa shi ne kafin mu tafi kai tsaye a kan wuraren, dole ne a san ko mene ne tsafi. shin ba a tsafi sai a cikin magani na aikata wani aiki ne, ko kare wani abu ne? Sau da yawa Bahaushe na cewa mahaxin magani tsafi ne, idan ya fahimci abubuwan da ke cikinsa sun gagari hankalin

tuwo, kuma ba wani wayo ko haxin baki aka yi a ciki ba. Idan ya fahimci abin da aka aikata ko sakamakon maganin ya fi karfin aikin Xan‘adam dole da iskoki a ciki.

Bugu da qari, idan ya ga an yi abin kamar mafarki ko qiftawar ido, wani ya gani, wani bai gani ba, an yi abin da ake so babu musu balle qaryatawa, yakan ce abin tsafi ne. Haka kuma, idan aka yi abu lokacin da ba ya yiwuwa, kamar ruwan sama cikin rani ko a kawo duhu da rana ko a fitar da rana da dare, Bahaushe kan ce an yi tsafi ne. Haka ma a cikin magani idan Bahaushe ya ga abu sha yanzu magani yanzu kamar a dawo da ganin tabataccen makaho nan take ko a dawo da yatsun kuturu kai tsaye ko a cire qusumbin mai qusumbi nan take ko a vatar da gwaiwar mai gwaiwa kai tsaye. Ire-iren waxannan abubuwa ko magunguna na ga wuta ga masara, shi ya sa Bahaushe ke ce masu tsafi.

Keta hurumin tabatacciyar al’ada da aka sani, aka gada, Bahaushe na ce masa tsafi, kamar mayar da tsoho yaro ko yaro ya koma tsoho kai tsaye ko tashi sama irin na tsuntsaye ko tafiya saman ruwa ba a nutse ba ko magana da dabbobi ko qwari, duk Bahaushe na ce masu tsafi.

Cikin rukunin waxannan abubuwa, Bahaushe na ganin sun fi qarfin a haxa wani ganye da ganye ko saiwa da saiwa ko wani saqe-saqi a yi su. Tabbas yana ganin dole sai an nemi taimakon iskoki waxanda za su yi ayyukan ban mamaki da ban tsoro, Xan‘adam ya gani a burge shi.

3.8 Mahaxin Tsafi

Idan aka ce abu tsafi ne, Bahaushe na ganin mahaxinsa dole na musamman ne savanin magungunan da aka sani na yau da kullum. Ga al’ada, a tsafi, mafi yawa ba wata cuta ce ake so a warkar ba, a’a, wata buqata ce ake son a biya wadda rai ke so ko don burgewa ko don sakayya ko don kariya ko ramuwar gayya ko don nuna buwaya da

xaukaka, da dai makamantansu. Bunza (2006:34) ya tabbatar da cewa kowanne daga cikin waxannan abubuwa da ke qasa aka yi mahaxi da su, Bahaushe kan tuhumi Tsafi a maganin:

- Duk wani magani da aka yi mahaxi da sassan jikin mutum kamar kayan cikinsa ko yatsunsa da ido da fata ko al'aurarsa ko jininsa, wannan maganin Tsafi ne.
- Duk wani mahaxin da za a yi da ba da wata rayuwa ta namiji ko mace ko yaro ko babba ga Bahaushe wannan mahaxin Tsafi ne.
- Duk wani mahaxin da za a yi na ba da jinin wata dabba ko amfani da mushenta, mahaxin tsafi ne.
- Duk wani mahaxin da za a xora a kan kiraye-kirayen sunayen iskoki, tare da karance-karancen surqulle domin neman yarda da amincewa gare su Tsafi ne.
- Duk wani mahaxin da za a aza mabuqaci a kan wata tada ta din-din-din, wadda kuma tadar ta sava wa tabbataccen tauhidi, ko wata ibada daga Allah, Tsafi ne.
- Duk wani mahaxin da za a haxa ko a sarrafa tsirara da rana ko da dare, cikin mutane ko bayan fakuwarsu cikin gida, ko wani kevavven wuri na musamman, duk a ganin Bahaushe Tsafi ne.
- Duk wani mahaxin da za a nemi a aikata wani abun kunya da al'ada ta tabbatar, kamar jima'i a kasuwa ko bainar jama'a ko jima'i da dabbobi ko aikata kushili (liwaxi) ko sata ko aikata kisan kai ko zagi ko ashar na kiransa Tsafi.

3.9 Rabe–Raben Tsafi

Tun da mun ga yadda mahaxin Tsafi yake, yanzu za mu ga yadda rabe-raben Tsafi yake. Tsafe-tsafe da Bahaushe ke aiwatarwa waxanda ya yi imani da su da aukuwarsu da ingancinsu, ana iya kallon su kamar haka a faifan nazari, kamar yadda Bunza (2006) ya

fitar da su: (a) Tsafi na Bauta. (b) Tsafi na buwaya. (c) Tsafi na kare martaba. (d) Tsafi na magani.

a. Tsafi na Bauta

Babu mai neman taimakon iskoki face ya yi masu xa'a ga umurnin da za su yi masa na hani da horo da zubar da jinni da ake yi da sunansu. Biyayya ga umurninsu, shi ne bautar. Tsafi na bauta shi ne Tsafe-tsafen da ake gudanarwa wajen wasu bukukuwan yi wa iskoki hidima ana bautar su. Ire-iren waxannan tsafe-tsafen ana gudanar da su a lokacin da ake gudanar da wannan bautar, ko bikin kawai. Ana kyautata zaton yayin da ake aiwatar da wannan bikin ko bautar, iskokin na halarce a wurin, don haka kai tsaye za su taimaka.

b. Tsafi na Buwaya

Babban abin nema ga Tsafi shi ne buwaya da xaukaka da ficen suna domin a san mai shi ya kai, domin qoqarin neman buwaya ga jama'a. Mutane kamar sarakuna da fatake da tajirai da mayaqa da mutanen alfarma cikin jama'a, da yawa su ke neman tsafi domin cika burinsu.

c. Tsafi na Kare Martabar Gado

'Gadon gida alala ga raggo' in ji Hausawa, 'Kowa ya bar gida, gida ya bar shi'. Xan asalin abu, shi ne wanda ya gaji abu kaka da kakanni, xan haye kuwa da rana tsaka ya ara ya yafa. Idan Bahausha ya gaji wata sana'a a gidansu, akwai wasu asirai da babu wanda zai san da su sai xan gidan. Asiran kuwa na 'yan tsafe-tsafen da aka saba ne, domin maganin mai son ya wulaqanta sana'ar ko mai son ya raina su ko ya ci mutuncinsu (irlinsu). Da wuya a samu wata sana'a a qasar Hausa da ba a tanadar mata ire-iren waxannan asirai ba. Misali, Sarkin Aska, ya saba yin askin jariri a gida, to duk lokacin da aka kuskura aka kirawo wani wanzami ya yi askin nan a madadinsa, to tabbas suma ba za ta qara fitowa a kan jaririn nan ba, har sai an je an roqi gafara ga Sarkin Aska. Haka sarkin Maqera idan ya

yi fushi sai ka ga wuqa ko wani makami na qarfe yana narkewa. Idan Sarkin Noma ya hasala, ana iya yin ruwa a gonarsa, amma kuma a qi yin su a gonar wanda suke takin saqa da shi.

d. Tsafi na Magani

A qasar Hausa, akwai wasu magunguna da ba don wata cuta ake amfani da su ba. Ba don kare martabar wata sana'a ba, ba kuma don wata kariyar dukiya ko wani abu ba. Magungunan tantagaryar tsafi ne da Bahausha ke yi kawai bisa ga abin da rai ke so da yadda yake son abin. Misali irin tsafin nan da Hausawa kan yi da a ga mutum kawai yana tashi sama kamar tsuntsu, ko kuma mutum yana tafiya a kan ruwa ba tare da ya nutse ba. Akwai kuma masu murza ganye ya zama kuxi da dai sauransu. Haka kuma ana samun wasu tsafe-tsafa waxanda za a ga wasu mutane suna kiran kuxi daga aljihun wasu da ba su san abin da ke faruwa ba.

3.10 Ma'anar Iskoki

'Iskoki', kalma ce mai nuna jam'i na 'iska'. Masana da manazarta da dama sun suka albarkacin bakinsu a kan ma'anar iskoki. Ga wasu daga cikin waxanda wannan bincike ya ci karo da su:

Sa'id da wasu (editoci) (2006) a cikin *Qamusun Hausa na Jami'ar Bayaro, Kano* sun ba iska ma'anar: "mutanen boye".

Bunza (2006:1) cewa ya yi:

Iskoki a wajen Bahausha wasu halittu ne masu kama da mutane ta fuskar halittarsu da surarsu da ayyukkansu da al'adunsu da xabi'unsu da harshensu da siyasar rayuwarsu da dai sauransu.

Wannan bayani na Bunza yana son ya tabbatar da imanin Bahausha dangane da iskoki cewa, su ma halittu ne kamar mutane masu ayyuka da sunaye da al'adun rayuwa duk

irin na mutane, amma kuma ba mutane ba ne. Wannan ne ya sa Hausawa ke kiran su da ‘mutantani’, wato sun yi kama da mutum amma kuma ba mutane ba ne. Don haka aka ciro sunansu daga mutum ya koma ‘mutantani’ kamar mutum ba mutum ba, ko kuma a ce mutane-mutane.

Shi kuma Adamu (1983) ya ba ta ma’anar ‘Rauhani; musamman na bori’.

Idan aka dubi ma’anar da qamusoshin Hausa zuwa Hausa suka bayar za a ga cewa qamusoshin sun ba da ma’ana ta zahiri ne, wato ma’anar iska ne a matsayin kalma kawai, ba ma’ana ta ilimi ba. Don haka ma’anar ilimi ita ce wadda muka kawo daga farko.

Masana sun tabbatar da cewa, ba Hausawa kaxai ke kiran aljani da ma’anar iska ba. Akwai mutanen qasar Dohomey wanxanda ke kiran aljani ‘Djo’ ma’anar wannan kalma ita ce ‘iska’. Ibrahim (1982) ya kawo sunayen wasu qabilu a Afirka ta Yamma da yadda suke kiran nasu iskokin, misali Ashanti suna kiran iskokinsu ‘Abosomi’. Yarbawa kuma suna kiransu ‘Orisha’. Angas suna kiran su ‘Nyena’. Jukun suna kiran su ‘Jo’. Barebari suna kiran nasu ‘Sumamma’, da sauransu. Dukkan waxannan kalmomi suna xaukar ma’anar ‘Iska’, kuma aljannu ake yi wa inkiya.

3.11 Sunayen Iskoki a Qasar Katsina

Bayan shahararren sunansu na Iskoki, masana da manazarta sun fitar da sunayen da ake kiran Iskoki da su a gargajiyan, wato kafin shigowar addinin Musulunci a qasar Hausa. Bayan shigowar addinin Musulunci qasar Hausa, shi ma ya qaro ko ya kawo wasu sunayen. Ga qarin bayani:

Sunayen Iskoki na gargajiya: Katsinawa na kiran Iskoki a gargajiyan, wato sunan da suke kiran Iska tun can asali su ne:

- Mutanen Voye

- Masu Abu
- Qwanqwamai
- Kayehi
- Mutanen Kogo
- Mutantani
- Suwa
- Ajiya

Waxannan sunaye na Iskoki ne waxanda Katsinawa suke kiransu tun asali. Greenberg, (1946) ya qara da maleqa ‘yan gabas = ‘yan jangarai.

Akwai dalilan da masana ke hasashe na kiran Iskoki da waxannan sunaye na gargajiya, domin ba su qwansu sai da zakara. Bunza (2006), ya kawo sunayen Iskoki na gargajiya da hujjojin kiransu da waxannan sunayen, kamar haka:

- Mutanen Vowe/Mutanen Kogo:** Dalilin kiransu mutanen vowe ko mutanen kogo, saboda a adabin tarihin Bahausha a rayuwar bokayen qasar Hausa, lokacin da Annabi Adamu (AS) ya haifi ‘ya‘ya, Allah ya nemi ya zo da su wani wuri a gan su. Gabanin ya isa wurin ya zavi masu kyau mata da maza ya vowe cikin kogon Tsamiya ko kuka, ya isa da sauran ya nuna. Da ya dawo ya xauki waxanda ya vowe a kogo ya tarar sun zama Iskoki. Don haka ake ce masu mutanen kogo ko kuma mutanen vowe.
- Masu abu:** Wannan sunan yana nuna isa ne ga Iskoki a kan komai suka sa gaba to za su yi, za su yi shi kamar qyaftawar gira, yadda suke son a gan shi kai tsaye, nan take, sha yanzu magani yanzu. Wa zai iya wannan in ba masu abu ba?

- c. **Qwanqwamai:** Bahaushe na ce ma Iska qwanqwamai saboda dalilai biyu: (i) Na farko cikin qwanqwamin qwaqwalwa suke shiga su gigita mai hankali. (ii) Na biyu ba za a kira su da wannan suna ba face idan gadon su aka yi daga iyaye (musamman wajen uba).
- d. **Kayehi:** Tsafafi da suka qware da sanin halin Iska da ayyukansu, da ‘yan Bori, da masu Tsafi su suka fi amfani da wannan sunan. Kayehi na nufin buwayayye, mai aikin al’ajabi da ban mamaki da buwaya, wanda ya sava wa al’ada da abin da hankalin ke iya hasashe. Daga cikin abubuwan da ya sa ake kiran su kayehi akwai tashi sama da sauri da qarfinsu da buwayar xan Adam da suka yi da yadda wasu gavovin Xan’adam suke sawarwari misali aukin hannu ga abinci wajen mata.
- e. **Mutantani:** Saboda tarayyar da suka yi da mutane a sha’anonin rayuwar yau da kullum duk da yake cewa, mutane ba su ganin su, amma su suna ganin mutane. An ciro sunan daga ‘mutum’ ya koma ‘mutantani’ kamar mutum amma ba mutum ba. Wato sun yi kama da mutane amma ba mutane ba ne. Kamar yadda Bahaushe ke yin mutum-mutumi ya kafe shi a tsaye a gonarsa don korar tsuntsaye masu cinye amfanin gona da birai.
- f. **Suwa:** Yana daga cikin camfin Bahaushe cewa, ‘yan Bori ba su faxar sunayen Iskoki, sai dai su ce “Suwa“, saboda tsananin girmamawa da biyayya gare su. Suna haka ne gudun kar su ambaci sunan da zai sosa masu rayuwa su yi varna ko su yi fushi da su, ta yadda idan aka neme su wata buqata su qi yi. Da zarar an ce “Suwa” wanda ya yarda da su ya san su wane ne ake zance a kan su.
- g. **‘Yan Gabas/ ‘Yan Jangari:** Su ne mazauna birnin Jangarai, wanda ke can gabas mai nisa. Shi birnin Jangarai can ne babban garin Iskokin duniyar nan gaba xaya, kamar yadda imanin Bahaushe ya tabbatar.

- h. Ajiya:** Wani lokaci Bahausha yakan kira Iskoki da sunan “ajiya” idan yana son ya dangata sunansu da wuraren da ake samunsu. Haka kuma ana danganta su da irin cutar da sukan sakar wa marar lafiya.

3.12 Fitattun Xaixaikun Sunayen Iskoki

Bayan sunayen Iskoki na tarayya, akwai xaixaikun sunayen Iskoki da suka shahara a qasar Hausa, kuma suka samu girmamawa da tsoro a zukan Hausawa. Har ila yau, Bunza (2006) ya kawo sunayen ire-iren Iskoki guda goma sha biyu da suka shahara, kuma suka yi fice a qasar Hausa. Ga su kamar haka:

- 1. Xan tsatsunbe:** Gajere ne taqadari da jan faha, da son wasan kokowa da mutane.
- 2. Doguwa:** Sananniyar Iska ce mai ban tsoro da firgita mutane.
- 3. Inna:** Ita ce uwar duk Iskoki, don haka ake jin tsoron ta. Tana haddasa cutuka da yawa.
- 4. Hajon Ruwa:** A kogi aka fi samun ta da tsakar rana ko dare. Ta sha wahalar da masunta.
- 5. Julukukuwa:** Sananniyar Iska ce ko'ina ana samun ta.
- 6. Jinnakaji:** Sananniyar Iska ce, ko'ina ana samunta, da ita 'yan dabo ke qarya.
- 7. Tsurut-tsurut:** A masussuka take zama, ana yi mata kirari da, “Iskokin masussuki kashe mai koxa” (sana'ar sussuka).
- 8. Gungungun:** Iskan ma'abota Tsafe-tsafa ne, da shi ake samun nasarar maganin gaba.
- 9. Najabilo:** Iska ne mai qarfin gaske, kuma shi ke haddasa cutar tavin hankali da ragaita, a tambaxe, a lalace.
- 10. Jitakuku:** Manyan Iskokin kogi ne, su ke buwayar Kabawa a gulbi idan ana kamun kifi.
- 11. Dandanguna:** An ce gajere ne qwarai shi ne uban Iskoki kamar yadda Inna take zama uwa gare su.

12. Atakurma: Qaramin Iska ne kuma gajere qwarai da gaske, kuma bai cika cutarwa ba, ya fi son wasa da ‘yan yara da mata.

Bayan Bunza (2006) ya jero waxannan sunaye, shi ko Greenberg (1946), ya kawo sunayen mashahuran Iskoki guda huxu (4) da suka yi fice qwarai da buwaya, kuma Hausawa suna girmama su, kamar haka:

1. Inna: Bayanin ta ya gabata a sama a kan matsayinta cikin Iskoki.

2. Gajimare: Namijin Iska ne, shi ne babban xan Inna. Idan hadari ya kama aka ga alamun ruwan sama, sai ya hau sama ya shanye ruwan. Shi ya sa Hausawa ke ce masa ‘Masharuwa’ ko ‘Sago’ ko ‘Bakan gizo’.

3. Kure: Shi ma xa ne ga Inna. Maguzawa suna alfahari da shi a matsayin wani garkuwa gare su. Haka kuma, a gare shi ake sayen maita.

4. Xangaladima: Wannan Iska xa ne ga Malam na Alhaji da Sarauniya Bilkisu. Bai kevanta da biyan buqata nau’i xaya ba, Maguzawa kan yi masa tambaya da neman biyan kowace irin buqata.

Idan muka kalli duk sunayen da masana suka kawo, za ka ga cewa sunaye ne na Iskoki waxanda suka shahara a wurin Hausawa, kuma suna taqama da su, suna girmama su, domin ko haihuwa Bahausha ya yi, ba ya sa masu waxannan sunaye saboda girmamawa. Bugu da qari, sunan da Greenberg (1946) ya kawo na ‘Xangaladima’, a hasashen wannan bincike, ana ganin cewa ya samu ne daga baya, ko kuma shi wannan Iska ya zo ne bayan shigowar Larabawa a qasar Hausa, shi ma Malam Alhaji ana hasashen cewa sai bayan zuwan Musulunci qasar Hausa aka same shi.

Tun da mun ga sunayen wasu Iskokin, za mu dubi muhallansu domin idan ka san mutum ya kamata ka san muhallinsa, saboda vacin rana.

3.13 Ayyanannun Wuraren Zaman Iskoki a Qasar Katsina

Idan aka ce ‘wuri’ ana nufin ‘bagire’ ko ‘muhalli’ inda ake zama, Hausawa suna da’awar cewa, yadda kowane abu mai rai ko marar rai yake da muhallinsa ko wurin zamansa, haka su ma Iskoki suke da nasu muhallin kamar haka:

3.13.1 Birnin Jangarai a Qasar Katsina

Hausawa sun yi imanin cewa, Jangarai can ne babbar alqaryar kowace irin Iska da ke a doron qasa. Dangane da nahiyar da wannan alqarya ko birnin yake kuwa, ya haifar da jayayya, domin akwai hasashen masana daban-daban dangane da hakan. Akwai hasashen da ke cewa, birnin na Jangarai yana Kudu da qasar Kano, kusa da garin da ake kira Bawda, kuma bakin kofar garin na Bawda, akwai wani qaton iccen kuka da rijiya. Wasu na hasashen cewa, birnin Jangarai yana can kusa da Argungu, a Yammacin qasar Hausa (Jahar Kabbi). Wasu kuma na da’awar cewa, sunan wannan birni shi ne ‘Kwakqwamvilo’ ba Jangarai ba, kuma a qasar Gobir birnin yake. Wani ra’ayin kuma cewa ya yi wannan birni na Jangarai a qasar Katsina yake.

A qasar Katsina, an tabbatar da cewa wannan birni yana nan a cikin yankin gundumar Safana, a cikin dajin Rugu. Ana kiran wannan wuri da Jangarai. A Gabashin dajin Rugu akwai wata qatuwar itaciyar kuka, wadda ake kyautata zaton nan ne fadar Sarkin Aljannu. Kuma mutanen da ke zaune a yankin, suna kiran wurin da Jangarai. Bayan haka, idan neman buqatunsu na yau da kullum ya tashi, can suke tafiya su yi yanke-yanken dabbobi ga Sarkin Aljannu don ya sha jini. Akwai kuma matsafa daga lungu da saqo na

qasar Katsina da kan tafi wurin duk qarshen shekara domin yin bauta da neman biyan buqatar kawunansu da waxanda suke yi wa aiki.²

Haka kuma, Hausawa sun yi imanin cewa, ba wani bil'adama da ya tava zuwa wannan birnin. A wannan birnin ne Iskoki ke gudanar da harkokinsu na yau da kullum, kamar yadda mutane ke yi. Duk abubuwan da mutane suke da su, aljannu ma suna da su a can, kamar kasuwa wajen ciniki, masallatai domin yin ibada, sarakunan mulki da sauran al'amurran al'ada. Haka kuma, a cikin wannan birni akwai zauruka goma sha biyu, kuma kowane zaure yana cike da al'jannu fiye da dubu biyar da xari biyu da sittin (5260). Zaurukan su ne:

- i. **Zauren 'Yan Shuni** - Su ne masu rina tufafin sanyawa na saqi da shuni.
- ii. **Zauren Fulani farare** - Sauran Fulani ke cikinsa, kuma suna amfani da kaya farare, da tallar nono.
- iii. **Zauren Fulani Baqaqe** - Fulani Bararoji ke cikinsa, kuma suna sa kaya baqaqe.
- iv. **Zauren Balarabe Mas'ud** - Larabawa ke cikinsa.
- v. **Zauren Gwarawa** - Gwarawa waxanda ba su iya magana da harshen Hausa yadda ya kamata ba, su ke cikinsa.
- vi. **Zauren Arna** - Duk Arna ne, kuma su ne baqaqen al'jannun Hausawa.
- vii. **Zauren Sarki Biti** - Su ne suka valle daga zauren Arna. Saboda sarauta, suka koma kan dutsi suka buxe sabon zaure.
- viii. **Zauren Baba Dango** - Zauren qabilar Zabarmawa ne.
- ix. **Zauren Azbinawa** - Zauren qabilar Azbinawa ne.
- x. **Zauren Gabasawa** - Wannan zauren Turawa ne ke cikinsa.

² Hira da Abubakar Sarkin Baka a ranar 2/8/2015.

xi. Zauren Bebayi - Dukkan al'jannun da ke wannan zaure mata ne masheranta, suna amfani da baqaqen tufafi.

xii. Zauren Namiyagu - Wannan zaure ya tsiro ne daga zauren Biti, su ne Arnan gabas ga dutse.

Hausawa sun ce, na zaune bai ga gari ba. Wannan birnin Iskoki yana da abubuwan al'ajabi, sai dai kuma, babu abin da ake iya tabbatarwa na sahihin bincike a kansa, tun da tun farko, an ce ba wani Bil'Adama da ya tava zuwa can balle ya qaras.

Bayan wannan babban birni, Hausawa sun yi imani da cewa, Iskoki suna zama a wasu wurare kamar haka:

3.13.2 Itatuwa

Daga cikin manyan itatuwan da Iskoki ke zama a gindinsu akwai Kuka (Murna) da Tsamiya da Jirga da Cexiya da Kanya (Kaiwa) da Goruba da Gamji da Gawo da Kaxe da Dashi (Jigo) da Aduwa da Rimi da kuma Tumfafiya. Bahausha ya yi imani cewa waxannan itatuwan suna ajiye Iskoki a gindinsu. Wannan shi ya sa da wuya a haxa maganin Iskoki ba tare da xaya daga cikin waxannan Itatuwa ba a matsayin mahaxi. Haka kuma, saboda alaƙarsu da Iskoki Bahausha na riya cewa su kansu Itatuwan suna da qoquwa, wato suna wobuwa da abubuwan ban mamaki. Alal misali, akwai wata Tsamiya a Musawa, ana kiranta Tsamiyar Sabon Gida'Yar Raddau. Ita wannan Tsamiya a kan hanya take, tana da manyan rassa kan hanya, kuma akan ji kukan jarirai da samanta. Wani lokaci tana kwantawa kamar an sare ta, wani lokaci kuma a gan ta a tsaye.

Akwai wata itaciyar kuka a Jami'ar Umaru Musa 'Yar'aduwa da ke Katsina da aka ture amma aka wayi gari aka tarar ta tashi kamar da xaya duniya ba a tava ta ba. Haka ma a Darma a cikin birnin Katsina akwai wata Cexiya da aka sare da za a yi aikin hanya, ita ma da safe aka iske ta ta tashi, daga nan aka kawo mota aka ture ta, amma da safe sai aka sake

iske ta a tsaye, sai da aka yi mata wani surkulle aka gana da qwanqwaman da ke kanta kana ta amince aka yi hanyar. Haka kuma Bahaushe na ganin cewa, itacen Gawo ba ya tofo da damina sai da rani, saboda qoquwarsa.

Itacen tumfafiya su ma Bahaushe ya camfa su. Yana ganin kamar tana nuna wata wobuwa da dare, misali akan ga kamar wata tsofuwa na tsugune. Kamar yadda muka tabbatar da haka a kan wani yaro mai suna Ahmad, wanda ke zaune tare da iyayensa a Gidaje Masu Sauqin Kuxi na Dutsin Safe a cikin garin Katsina. Iyayensa sun sha yi masa kashedi da ya bar zuwa wurin itacen tumfafiya. Wata rana abokansa suka zuga shi, ya je wajen wani iccen tumfafiyar ya samu bulala ya yi ta tsala wa tumfafiyar har sai da ya kakkaryata. Yana dawowa gida ya faza wa abokan shi cewa, ya sha wahala wurin tumfafiyar nan, domin yana bugunta yana ji shi ma ana bugun shi, duk da haka bai bari ba, amma duk jikinshi ya yi ruxu-ruxu da kwancin bulala. Kashegari, ya fita wasa filin qwallo ya fahi ya kare aka kai shi wurin xori, amma qafar ba ta gyaru ba. Da iyayensa suka duba jikinsa, suka ga kwancin bulala. Suka tambaye shi, sannan ya gaya masu abin da ya faru, daga nan iyayen suka xauke shi suka je wurin Tumfafiyar suka yi ta ba da haquri da su lura da cewa shi yaro ne hankalinsa bai kai ba. Amma har yanzu yaron yana nan Asibitin Gwamnatin Tarayya da ke Katsina (F.M.C), duk qafafuwansa sun shanye, yana nan yana yawo bisa keken guragu. Na gan shi kuma na yi hira da shi da iyayensa.

A kwai wata Kuka a cikin garin Qanqara a Makarantar Firamare ta Lawal, da Kukar da ke cikin makarantar gwamnati da ke cikin garin Funtuwa da Kuma Kukar da ke Xan rimi a cikin garin Malunfashi, da kuma Kukar da ke bakin gadar Safana, duk tarihi ya nuna cewa wasu abubuwan ban mamaki da al'ajabi suna bayyana a wurin, da sauran itatuwa makamantan waxannan a cikin qasar Katsina.

3.13.3 Duwatsu Da Tsaunuka

Duwatsu suna xaya daga cikin wuraren da Hausawa suka yi imani cewa Iskoki suna zama a wurin. Bisa ga wannan dalilin ya sa wasu daga cikinsu suka riqi duwatsu a matsayin wurin ibadunsu da tsafe-tsafa, tun a lokacin Maguzanci. Hausawa na cewa ‘Biri ya yi kama da mutum’, domin idan aka yi nazarin sunayen gargajiya na duwatsun za a fahimci cewa, sun taka wata muhimmiyar rawa dangane da rayuwar Hausawan da ke zaune a wurin. Alal misali, Dutsin Xantalle da ke garin Birchi da Dutsin ‘Ma’ da ke cikin garin Dutsin-Ma, da kuma Dutsin Amare da ke cikin garin Katsina da Dutsin Runka da ke gundumar Safana da Dutsin Tulumbusawa. A gundumar Mashi, akwai Dutsin Bamle, da tudun qasar da ke Muduru da tsaunukan da ke Durvi-ta-kusheyi a Qanqara, akwai tsaunin Goda da Dutsin Matsafa da dai sauransu, duk a cikin qasar Katsina. Waxannan duk sannanun wurare ne da ake gudanar da addinan gargajiya, wato tsafe-tsafa a can.

3.13.4 Ma’ajiyar Ruwa

Ma’ajiyar ruwa a nan tana nufin wurin da ruwa ke kwantawa su daxe ba su qafe ba, kamar tsawon shekara ko fiye da haka. Bahausha ya aminta da cewa Iskoki suna zama ire-iren waxannan wuraren, domin Bahausha cewa ya yi, ‘Ruwa dangin rai ne’, ba a rayuwa ba tare da su ba. Hausawa na ganin duk wuraren da ke ajiyar ruwa, masu kyau ko marasa kyau, to lallai da wuya ba a tarar da iskoki sun yi kane-kane a wurin ba. Bugu da qari, ko da kuwa tarihi ne ya tabbatar da cewa wurin ya yi ajiyar ruwa ko ma’ajiyar ruwa to iskoki kan lizimci waxannan wurare. Sanin wannan ne ya sa Bahausha ke ce wa iska (masharuwa), kuma ya yi imani da cewa, Iska idan ya zuqe ruwan hadari yakan kai su wurare irin su:

a. Kududdufi

Wannan yana nufin wani qaton rami da ke cika da ruwan damina. Ramin ya faru ne a sanadiyar sarar qasar gini da jama’ar garin suke yi, sai wurin ya zama wurin taruwar ruwa har bayan damina. Irin wannan wuri shi ne, kamar Masara Qasa a Qofar ‘Yan-xaka da

Masarar Farar Qasa a Rafindaxi da ‘Yan’adaka a Unguwur Yarima da Masarar Lemu Gidan Waya, da Vulvula a Unguwar Alqali da dai sauransu.

b. Tafki

Tafki yana nufin wurin da ruwa kan taru ya daxe. Sai dai bambancinsa da Kududdufi shi ne, shi Tafki wutsiyarsa daga gulbi take. Ruwan da ke cikin tafkin kan daxe ko bayan gulbin ya katse, wani lokaci yakan shekara, har ruwan wata shekara su iske na bara ba su qafe ba. Wasu na kiransa ‘Kandami’ Hausawa na yi ma shi kirari da “Kandami a sha a yi wanka ko ‘kudumi’.

c. Tsohuwar Rijjiya

Wannan na nufin rijiyar da aka daina amfani da ita, saboda ruwanta sun qafe ko wani dalili daban, amma kuma ramin na rijiyar na nan bai cike ba. Da damina sai ta cika da ruwan sama, irin wannan ruwan sukan daxe ba su qafe ba. A dalilin haka sai wurin ya zama mazaunin masu abu. Alal misali akwai wata rijjiya a can qasar Runka wadda tsohuwa ce, wani Bafillace ya zo da shanunsa yana son ruwa, sai ya dinga tona ta, har ya riqa fito da gari daro-daro wato sanku-sanku, kuma mai kyau mutane suka rinqa xauka suna ci, can sai ya tono idon ruwa, ruwan nan ko suka dinga fitowa suka qi tsayawa, har suka so ya cinne dajin da qauyukan da ke kusa, sai da aka kirawo wani tsoho da ake kira ‘Abubakar Sarkin Baka’, ya zo da baqin xan akuya ya faga rijiyar ya nutse, can sai ga shi ya fito shi kaxai ya baro xan akuyar ciki, sannan ruwan suka tsaya. Wannan dalili ne ya sa aka sa ma wannan rijjiya suna Rijiyar Mai Daro. Yanzu haka tana nan a bakin hanya, mutane sun taso daga wurare daban-daban sun gina gidaje a wurin, wurin ya koma qauye, kuma da sunan rijiyar ake kiran shi, wato Qauyen Mai Daro.

d. Gulbin Gari

Kalmomin ‘Gulbi’ da ‘Rafi’ da ‘Kogi’ wani lokaci da ‘Qorama’, kalmomi ne da Hausawa kan yi musayarsu da juna a wajen amfani da su, saboda dangantakarsu da juna. Idan aka kalli waxannan kalmomi da idon basira za a ga duk suna nufin qaramin kogi wanda ruwansa kan qafe bayan damina. Kodayake wasu na kiran Rafi da sunan Lambu, inda ruwa suka janye aka yi shuke-shuken kayan marmari, amma wurin da aka yi shuke-shuken kayan shi ne lambu wato kayan da aka shuka wurin da aka keve shi ake ce ma lambu, kayan su ake ce ma kayan lambu. Rafi kuwa ruwa ne da ke wucewa, saboda haka ba a iya zuwa tsakiyarsa a yi lambu, sai dai gefe domin kowane lokaci ana iya ganin ruwa ya zo, shi ya sa za ka ji Hausawa suna ce wa rafi ya kawo. A taqaike dai rafi yana nufin inda ake iya samun ruwa a kowane lokaci. Shi kuma lambu yana samun ruwansa ne daga rafin don haka kowane matsayinsa daban. Bahausha ba ya mamakin a ce xaya daga cikin wuraren nan Iska ya kashe wani, ko ya ba wani tsoro, ko ya haukata wani. Sanin cewa wurare ne mazaunin Iskoki, shi ya sa ake yin taka-tsantsan da yawan gicce-gacce ko bayan gida a wurin.

3.13.5 Jikin Mutane Da Dabbobi

Addinin Musulunci ya tabbatar mana cewa Iskoki suna zama a jikin mutane, ko da yake tun kafin zuwan Musulunci, da ma Bahausha ya yi imanin cewa Iska na zama a jikin mutane. Don haka a jikin Xan’adam akan samu Iska ya zauna ya qi fita. Idan ya gaji, ya tashi ya koma kan wani, ko idan mutum ya mutu sai su zama qwanqwamai su koma ga wani daga cikin ‘ya’yansa ko danginsa ko zuriyarsa, da dai sauransu. Daga cikin wuraren da Iskoki kan zauna a jikin xan Adam, sun haxa da:

a. Kai

Iska yana zama a cikin kai, wato a cikin qwaqwalwar mutum. Ma’abota Iskoki ana iya gane alamu daga fuskarsu idan idanunsu suka rikixi suka yi ja, ko su dinga motsi suna

qyaftawa a-kai-a-kai, suna daxa birkita, suna kaxawa ko suna marmaxi, irin na karuwai ko masu zaman kansu. Idan idanu na irin wannan, to iskoki ke tare da mai su, idan ba shaye-shaye yake ba. Dubi jawabin Musa Xanqwairo cikin wannan waqar:

An ce wane ba ya shaye-shaye,
na ga shina ta birkitar idanu.
(Gindin waqar: Mai sulken faxa ba a kai mai wargi)

Haka kuma idan ana tafiya ana kaxa kai, ko ana xaga shi sama a ko da yausha, ko ana soke shi qasa ba xagawa, Bahaushe na cewa, ba banza ba akwai wani abu cikin kan nan.

b. Gava

Ita kuma, a gavovin jikin mutum inda ake ganewa shi ne, yawan jivin da suke yi da fitar gashi mai yawa mai kauri gare su. Da kuma yawan miqa ka ji gavovinka suna ta sarawa ka dinga yawan miqa da hamma duk alamu ne na cewa aljannu ko mutatani sun shige su. Wannan shi ya sa wasu ba su son cin naman kan dabbobi da dai sauransu.

3.13.6 Wuraren Shawagin Mutane

Da mutum da Iska kamar kare ne da uban gidansa, a koyaushe ka samu xaya to za ka ga xaya, idan ba ka ga xaya ba, ba ya nesa yana tafe. Matattarar da jama'a ke yawan shawagi a kanta, Iskoki kan yi sha'awar zama wurin domin samun wanda za su cuta, ko abota da shi ko rama wata cuta da ya yi masu suna dakonsa. Wuraren da ke da irin wannan martaba a qasar Hausa su ne Iskoki ke halarta domin su sami abin yi a wurin. Daga cikin waxannan wurare akwai:

a. Mararrabar Hanya

Shi wannan wuri mahaxar hanyoyi huxu ne waxanda suka vulewa wurare daban-daban. Hausawa sun tabbatar da aljannu na zama irin wannan wuri, don haka me ake sa

mutane yin wanka a irin waxannan wuraren domin neman biyan buqata, ko su ajiye wani abu a wurin domin neman wata buqata.

b. Kasuwa

Kasuwa wuri ne da ke tattara kowa da kowa, don haka mutantani ke sha'awar zama a cikinta, shi ya sa za a ga mahaukata da dama sun mayar da kasuwa a matsayin mazauninsu.

c. Bakin Qofar Xaki

Bakin qofar xaki wuri ne da mutane suke yawan kai-kawo a kowane lokaci, shi ya sa masu wurin su ma suke wurin. Don haka shi ya sa Hausawa suka camfa wurin, kana iya zaunawa a ture ka, kuma a rasa wanda ya ture ka.

d. Mashayar Ruwa

Shi ma domin kowane lokaci akwai mutane a wurin masu zuwa xaukar ruwa, shi ya sa su ma Iskoki suke son zama a wurin. Bugu da qari, wannan bincike ganau ne, a Vauren Zakka a cikin Qaramar Hukumar Safana, akwai wani mutum wanda ya je xibar ruwa a rijiya da fitilar hannu, sai ya sa ta a baki yana haskawa yana jan ruwa har ya gama amma sai da ya zo cire fitilar ta ki fita, aka yi, aka yi, ta qi fita. Iskoki ba su barin irin waxannan wurare domin a ko da yausha qafa ba ta xaukewa, idan wani ya cire tasa wani sai ya mai da tasa a wurin, su kuwa Iskoki suna nan suna dako su faza wa mai tsotsayi.

3.13.7 Wurare Na Musamman

Bahaushe ya yi imani cewa akwai wasu wurare na musamman fitattu waxanda suka amince da cewa a kowane lokaci akwai masu abu a wurin. Waxannan wurare sun haxa da:

a. Suri

Wani tulin qasa ne wadda a kowane lokaci za ka ga yana qara girma, kuma za ka gan shi kamar irin gidan zanzaro da yake yi a bisa bango in yana qarami da haka har ya girma, kuma za ka ga tururuwa a wurin, wani lokaci ma har da maciji duk ana iya samu a cikinsa.

b. Faqo

Shi ma wuri ne wanda bai da turvaya ko yashi, kullum za ka gan shi fes! Kamar ana share shi, tabbas Hausawa sun yi imanin cewa akwai Iskoki a irin wannan wurin.

c. Gidan Tururuwa

Bahaushe ya yi imani da cewa gidan tururuwa wuri ne na Iska, shi ya sa Bahaushe bai yarda a yi wasa a wurin ba, ko a taka wurin. Idan ma ta matsa musu sai su roqe ta da ta tashi. Akwai wani mutum a nan cikin garin Katsina, wanda ya yi bawali (fitsari) a gidan tururuwa sai ta yi masa wobuwa ta dinga fitowa ko ina a jikinsa, har yanzu yana nan yana bara kuma ta ki barin shi ya warke, amma ta bar fitowa a jikinsa sai dai ta sakam masa quraje suna ta ruwa.

d. Masussuka

Wannan wani wuri ne da ake sussukar hatsi, irin su gero da dawa da maiwa da dai sauransu. Shi ma wannan wurin yana tare da Iskoki shi ya sa, za ka ga tururuwa ko gidanta a wurin a kowane lokaci. A garin Dankama da daddare za ka ji, ana sussuka da waqe-waqe a wurin.

e. Kangon Gida

Shi ma wuri ne da ke aje Iskoki idan aka bar shi, shi ya sa idan Bahaushe zai shiga sabon gida sai an yi karatu, saboda Iskoki su bar wurin. Don haka imanin Bahaushe da tauhidin da ke zukatansu a yau, da wuya Bahaushe ya sari suri, ko ya yi bayan gida (kashi)

a faqo, ko gidan tururuwa, ko masussuka, bale ya sayi kangon gida ya shiga ya zauna. Wannan izgili ne a wajen Bahausha.

f. Wuraren Najasa

Waxannan wurare su ne kamar mayanka (kwata), madurqasar raqumma, makewayi (banxaki) da dai sauransu. Waxanda suka fi zama wuraren qazanta su ne, kafiran aljannu, kamar yadda Wahid Baliy a cikin Gobir (2012) ya ce, ya tambayi wani aljani Musulmi, ko yana zama a makewayi? Sai aljanin ya ce, a'a, sai ya ce masa, amma an ruwaito cewa, kuna zama a wuraren najasa. Sai ya ce, 'E', amma wannan ya keanta ga Kafiran aljannu, domin su sun fi son wuraren qazanta.

g. Cikin Ramuka

Aljannu su na zama cikin ramukan da aka tona aka bar su ba a rufe ba. Dalili kuwa hadisin da aka ruwaito daga Qatada, daga Manzoni Allah (S.A.W) ya ce:

Kada xayanku ya yi bawali a cikin rami,
Sai suka yi tambaya, mi ya sa aka hana bawali a cikin rami?
Sai ya ce, domin mazaunin aljannu ne.³

h. Qungurmin Daji

A cikin daji nan ne wurin da Iskoki suka fi zama, domin wuri ne da ba jama'a balle su takura musu. Kuma da yake Iskoki sun fi mutane yawa, sannan sun fi mutane tsawon rayuwa, shi ya sa suke zama ko'ina, amma mafi yawa sun fi zama a cikin daji. Dalili kuwa akwai wani Hadisi da aka samu a cikin Buhari da Muslim cewa: "Manzoni Allah (SAW) Yakan fita daji a-kai-a-kai, ya kira aljannu zuwa ga addinin Musulunci."⁴ Wannan ya qara tabbatar da samuwar Iskoki a cikin daji.

i. Saman Rufin Gida

³ Hadisin Sahihul Buhari, 27: 196

⁴ Hadisin Sahihul Buhari, 4:125

Masu abin suna zama a saman rufin gida, bisa shigifa, musamman saboda idan mutum ya aje abincinsa zai ci, sai su sauko su ci tare.

3.14 Naxewa

Kamar yadda aka gani a sama, wannan babi wato babi na biyu ya tattaro duk wasu bayanai da suka shafi garin Katsina, da yanayin mutanen garin dangane da tattalin arzikinsu da rayuwarsu musamman zaman farko. Babin ya tattaro ma'anar tsafi da yanaye-yanayensa kamar yadda al'ummar Hausawa ke kallonsa. Daga qarshe aka yi bayanin alaƙar da ke akwai tsakanin Hausawan qasar Katsina da tsafi sannan kuma da matsayinsa gare su a yau.

BABI NA HUXU

4.0 WURAREN TSAFE-TSAFEN QASAR KATSINA

4.1 Shimfixa

A wannan babi za a yi qoqarin kawo wasu wuraren tsafe-tsafe da ke cikin qasar Katsina. Babin zai dubi yadda Katsinawa suke gudanar da tsafinsu da irin alfanun da ake samu daga masu yin sa. A taqaice, tambayar da wannan babin zai yi qoqarin amsawa ita ce: Su wane ne ke yin tsafin, sannan a ina ake tsafin? Waxannan su ne bayanana da babin zai tattauna a kan su.

4.2 Matsafa

Wannan wani wuri ne da ke cikin qaramar hukumar Qankara a qarqashin mulkin Kanwan Katsina Hakimin Qetare, kuma cikin gundumar Magaji Jino, wato Mai garin Tsamiyar Jino. Ana yi wa wannan gari laqabi da ‘Yar tsamiya, saboda garin yana da yawan itatuwan tsamiya. Wannan dalilin ne ya sa ake kiran garin da Tsamiyar Jino. Ita kuma sarautar garin, ana kiran ta da ‘Jino’. Garin yana yamma da garin Qanqara kimanin kilomita arba’in (40km) daga garin Qanqara. Kuma garin ya yi iyaka da qasar Xanmusa daga arewa sannan da Zamfara daga Yamma.¹

Matsafa wuri ne mai duwatsu da tsaunuka. Akwai kuma xakuna guda biyu. Akwai babban xaki inda ta nan ne ake shiga. Sai kuma kwamame, wato wasu ramuka ne masu kama da rijiya a cikin dutsin, inda ruwa ke kwanci kuma akan yi shekara ruwan ba su qafe ba. Daga cikin kwamamen, akwai wata kwama mai suna Kwama Mai Huci da Kwamar Xan Vullu da Kwamar Gurshe. Bayan waxannan akwai kuma irin su Qofar Fada da Babban Xaki da Qaramin Xaki da kuma Madubin Karuwa.

¹ Tattaunawa da mai garin Jino Malam Jafaru, ranar Assabar, 2015.

4.2.1 Kofar Fada

Wannan wuri ne da ke gaban Babban Xaki, kuma shi ne wuri na farko da ake fara isa a Matsafa. Nan mutum ke zuwa domin a yi roqo. Falalen wuri ne da wani irin rairayi mai haske da laushi. Masu gudanar da tsafi kan durqusa a kan guiwarsu su fuskanci babban Xaki da nufin miqa buqatunsu.

4.2.2 Madubin Karuwa

Shi kuma wannan wuri wani vangare ne na Babban xaki musamman kafin a qarasa cikin Babban xaki. Kodayake akwai zantuka biyu dangane da ainahin wurin da ake kira da Madubin Karuwa. Wasu suka ce, rairayin da za a fara kicivis da shi kafin a shiga Babban Xaki, shi ake kira da Madubin Karuwa. A cewar Sarkin Ruwa Abu, wannan wuri rami ne mai kama da rijiya a tsakiyar xakin da wani tsinin dutsi yake, kuma ruwa ya lulluve shi, wato ya yi masa da'ira, idan ba a lura da shi ba, ba wuya mutum ya darje ya faxa a ciki, idan kuwa har aka yi rashin sa'a mutum ya faxa a ciki to, shi ke nan, sai dai wani ba shi ba. Bayan haka akwai tantabarun farare aqalla za su kai kimanin dubu, babu wanda ya san takamaiman lokacin da suka wanzu, kowa nan ya gan su, kuma ba sa zuwa ko'ina, nan suke cin abinci da sauransu.

Wani dattijo xan shekara casa'in da biyu (92) da haihuwa, ya tabbatar da cewa: "Wannan wuri mu kammu mun tashi mun iske ana kiransa Matsafa. Aqalla suna ganin ta yi shekara dubu biyu da xari uku (2,300). Saboda a da, babu komai wurin sai daji, sai daga baya mafarauta suka gano wurin, suka riqa zuwa shan ruwa, saboda haka, har mutane suka mayar da gefen wurin wajen zama domin ruwan da ke wurin, daga baya sai mutane suka soma dawowa wurin."²

² Hira da mai bincike ya yi da Ibrahim Sarkin Aska (2015) dattijo xan shekara casa'in da biyu (92) da haihuwa.

Sarkin Aska Ibrahim, ya ce mutum na farko da ya fara zama matsafa shi ne Gurshe. Wannan bawan Allah shi ne ya gano wasu abubuwan da ke wurin, da ajiyar da Allah ya yi a wurin. Sarkin Aska Ibrahim ya qara da cewa: “Akwai wani mutum da ake kira Galadima, wanda ake yi wa laqabi da Mai Ciyawa, ya bayyana cewa, sukan zo nan matsafar su yi al’adunsu na addinin gargajiya, wato tsafe-tsafe irin nasu. Idan kaka ta yi, sukan xauki amfanin gonar da suka yi, su ce za su kai ma ‘yar uwarsu a can matsafar. Bayan wannan amfanin gona suna tafiya da awakai da kaji, idan sun taru a kofar fada shi Mai Ciyawa shi ne ke yi musu jawabi kamar haka:

Ga mu mun zo wajen ‘yar uwarmu, muna godiya ga irin abin da ta ba mu a wannan shekara, don haka ga mu mun zo nuna godiya, ga kayanki nan mun kawo.³

Daga nan sai su kama yanke-yankensu na dabbobin da suka zo da su suna ba da jini, sannan su aje kayan waxannan amfanin gonar a nan.

Sarkin Aska Ibrahim ya qara shaida mini cewa, idan Galadima ya fita daji, ba ya shakkar komai, kuma duk lokacin da zai fita sai ya je Matsafa ya yi ‘yan tsatsube-tsatsubensa. Wannan ya sa ba mai jayayya da shi, idan ko ka haye masa to, ba ka kwana duniya. Akwai labarin wata mata da mai bincike ya samu, sunan matar Malka, ita Ba’ara ce, mai kimanin shekaru xari da arba’in da shida (146), ta zauna ba ta tava haihuwa ba, amma da ta je Matsafa ta yi roqo, sai ga ta da ciki kuma a cikin wannan shekarar ta haifi ‘yan tagwaye. Dalilin zamanta ke nan da ita da mijin, a garin Tsamiyar Jino, kuma har yanzu akwai zuriyarta a garin. Na ga jikanta wanda ake kira Abdullahi (xan shekara ashirin (20).

³ Hira da Malam Halidu Sarkin Ruwa, dattijo xan shekara saba’in da biyar (2015).

Sarkin Aska ya qara da cewa: “A da, kullum Matsafa tana xaukar baqi daga ko’ina ba dare ba rana, masu lalurori daban-daban, don haka shi ya sa kullum za a iske kaji da kuxi da baqaqen awaki da turare da sauransu a wurin.” Bayan haka, ya qara da cewa, akwai labarin wani mai neman sarauta da ya zo wannan wurin suka shiga Babban Xaki ya hau wannan dutsin da ke tsakiyar xakin, wanda ruwa ya yi ma da’ira, a nan aka yi masa wanka, da aka gama wankan, aka xebi ruwan suka tafi da su, kuma Allah ya ba shi sarautar.

Idan yarinya ta yi jinkirin samun miji ko wani ya yi mata asiri, to idan an kai ta Babban Xaki, aka yi mata wanka, kuma aka ba ta ruwan ta sha, to sai ta samu miji. Wani abin ban tsoro, shi ne, duk wanda ya shiga Babban Xaki, to, sai jikinsa ya yi la’asar, kuma sai ya ji kansa na ciwo, kuma da an sake an faxe to sai dai wani ba mutum ba, domin mutuwa ake yi, wannan ne dalilin da ya sa ake shaida ma duk wanda zai shiga wurin da ya yi hankali.

Malam Halidu Sarkin Ruwa ya bayyana mana cewa, duk mutanen da za su zo shi ne mai kai su wurin ya nuna masa yadda ake shiga wurin da yadda ake roqon, dalilin haka ne ya sa ya fasalta mana wurin tsafin kamar haka:⁴

a. Kofar Fada

Wuri na farko da ake fara roqo shi ne Kofar Fada, daga gaban Babban Xaki take, a nan ne ake duqawa a aje guiwar qafa qasa a fuskanci Babban Xaki kana mutum ya yi roqonsa.

b. Babban Xaki

Wannan wani wuri ne a cikin matsafa inda ake kai mutun ya hau dutsin da Madubin Karuwa yake, shi ya sa dole ne sai an kai mutum domin yana iya faxawa. A wurin ne mutum ke hawa ya zauna a bisa tsinin dutsin nan da ruwa ya yi wa da’ira, nan mutun zai

⁴ Hira da Malam Halidu Sarkin Ruwa, dattijo xan shekara saba’in da biyar (2015).

zauna a yi masa wanka ko kuma a yi masa roqo da dai sauransu. Bayan wannan ana xibar ruwan a tafi da shi a yi magani, kamar haka:

A lokacin da Matsafa na Matsafar, za ka ga Kada duk bayansa ciyawa ne, idan ba ka lura ba sai ka ce dutsi ne, kana kuma, idan damana ta yi za ka ji ana ta kaxe-kaxe da goge da dundufa, ana gaxa, za ka ga an xago tasa an koma, za ka ga xan ruwa ya xago ya girgije ya koma, suna biki ke nan a lokacin. Akwai wani dattijo da ke zaune a wurin, a kowane lokaci, idan mun ji waxannan kaxe-kaxen za mu ruga a guje mu je wurin. Don ni da idona, na ga xan ruwa kuma na ji da kunnena ana waxannan kaxe-kaxen.⁵

Ya qara bayyana cewa:

A da, an sha ba shi Fam Xaya ya xebo ruwa a Babban Xaki, domin ba kowa ke iya shiga Babban Xakin ba, don da ka yi sake, ka faxa Madubin Karuwa, shi ke nan, sai dai wani ba kai ba.

Haka kuma ya bayyana cewa: “Magungunan da ruwan Babban Xaki suke yi suna da yawa, kuma manoma suna amfani da ruwan su yi surkullen noma kuma su samu biyan buqata.” Bayan haka, ya qara da cewa:

A da can, wasu sukan zo da kaza su cire mata kai da baki su jefar da ita a nan. Idan an ja ta zuwa cikin ruwan, to buqata ta biya. Idan kuma aka qyale ta, to alama ce ta ba a karvi roqonsa ba.

Bugu da qari, ya tabbatar wa mai bincike da cewa: “A da can, ba a kiran sallah a wannan wurin, duk wanda ya kira sallah, to sai dai wani ba shi ba”.

4.3 Lezzimawa

Waxannan wasu matsafa ne da ake kira ‘Lezzimawa.’ Su ne mutanen zuri’ar Babban Kada. Asalinsu daga Kafin Soli suke, wani gari a cikin gundumar Kurfi ta qasar Katsina. Tarihi ya nuna cewa mutumen da ya fara zama a nan shi ne Bala Babban Kada,

⁵ Hira da Yahaya Malam, dattijo xan shekara sittin da takwas (68).

kuma shi ne Sarkin Noma na farko. Daga shi sai Amadu Mato Babban Kada, shi ya yi Sarkin Noma na biyu. A halin yanzu kuwa, Sarkin Noma Iliya (Jigo) Babban Kada, shi ne Sarkin Noma da ke bisa mulki, kawo yanzu shekarunsa tamanin, ana yi masa kirari da cewa:

Babban Kada uban xan malam, Sai da kai Kada, aka bar ka,
Babban Kada na Gwamma da Gwamma.

Sarkin Noma Iliya, ya bayyana cewa: “Al’adunsu na gargajiya su ne Hawan Sadaka. A da, idan ba a ga Babban Kada ba, to taro bai cika ba. Idan taron arna ya kai taro shi ne a ga Babban Kada ya zo, amma idan babban kada bai je ba to taro bai kai ba, wato bai cika taro ba. A batun tsafi wato (tariyo) kuma Babban Kada Iliya Jigo ya bayyana mini cewa wurin da suke yin tariyo shi ne Tsamiya. Wata Tsamiya ce babba wadda take a bayan gari a cikin gonar Babban Kada, kimanin Kilomita xaya (1km). Ita wannan Tsamiya ita ake kira Gunki, idan sun tashi za su wajen al’adunsu na gargajiya wato Maguzanci, dole sai sun je wurinta, kuma aljannun da suke bauta wa su ne Dogo da Doguwa, shi Dogo suna yi masa kirari da cewa:

Dogo baban Duna Dogo baban aljannu Sago na Doguwa Sai
ba ku aljani ke wali.⁶

Idan za su wurin taro shi ke shiga gaba yana tafiya. Sago idan yana tafiya za ka ga qura ko guguwa ta tashi sama. Dabbobin da ake amfani da su a ire-iren waxannan tsafe-tsafe sun haxa da kaji da bunsuru mai baqar cibiya. Idan an yi yanka, mata kawai ake raba wa naman, domin maza ba su ci. Bayan Tsamiyar Babban Gunki akwai wasu itatuwa da ake zuwa ana yanka a wurin sun haxa da: (a) Tsamiyar Babban Gunki. (b) Bagaruwa. (c) Magarya. (d) Kuka. Duk waxannan wurare ne da ake zuwa ana yanka a wurin.

⁶ Hira da Sarkin Noma Iliya Jigo Babban Kada (2015).

Abdu Babban Kada ya bayyana cewa, “Duk waxannan wurare ana amfani da su ne idan su masu abun suka nemi wurin da suke so a yi yankan nan za a yi, cikin waxannan wurare. Amma idan baqaqen al’jannu ne, to su kam sai an tafi wurin gunki watau tsamiya. Kuma, marar lafiya idan aka kawo shi da ciwon baqaqen iskoki, dole sai an kai shi babban Gunki sannan a yi musu kirari da cewa:

Dogo baban Duna, Dogo baban Aljannu Sago na doguwa Sai
ba ku aljani ke wali.⁷

Idan aka gama, sannan sai a faza masa cewa:

Ga wani ya zo neman taimako, yana son a taimaka masa don ya samu lafiya.

Idan zai rayu sai su faxi abin da za a yi masa magani. Idan kuwa ba zai rayu ba, to ba su cewa komai, don haka sai su sallami mutum su ce masa, “ya qara gaba.”

4.3.1 Babban Gunki

Yadda ake yanka a wajen gunki shi ne, za a koma daga yamma, a kalli tsamiyar a gindinta, sannan a yi yanka. Ita wannan tsamiyar, ba a xibar ta balle a sari iccenta. Duk wanda ya hau iccenta, sai dai wani ba shi ba. Irin cutuka da suke ba da taimakon su sun haxa da:

- Shan inna
- Mahaukata
- Ciwon daji
- Jifa (sammu)
- Karaya
- Shafar iska
- Zubewar ciki

⁷ Hira da Abdu Babban Kada xan shekara sittin (60), shi ne babban xan Sarkin Noma Iliya Jigo Babban Kada.

- Rashin haihuwa da dai sauransu.

Kuma har yanzu suna al'adar, ba su bar ta ba.

Nura Babban Kada ya bayyana cewa, “Bala Babban Kada shi ne Sarkin Noma na farko kuma shi ne asalin duk zuri’ar gidan nan. Idan Bala Babban Kada ya zo wajen gunki (Tsamiya) ana shela da cewa kada wanda ya fito, don duk wanda ya fito suka haxe da shi sai dai uwarsa ta haifi wani. Duk lokacin da za a je wajen wani taro dole sai an zo an yi tsafi (tariyo) jikin Babban Gunki, nan za a yanke kaji da xan akuya mai farar cibiya. Idan aka yanka waxannan dabbobin da aka buqata to duk abin da ake buqata, za a ga an same shi da sauri-sauri babu jinkiri, kamar yankan wuqa ko qyaftawar ido. Abubuwan da ake yankawa su ne:

- i- Xan akuyan dogo mai farin cibi ko mai farar qafa.
- ii- Kaji biyu shirwa, su kuma na Doguwa ce.
- iii- Jan zakara na Doguwa ne, duk a gindin tsamiya ake yanka su.⁸

Nura Babban Kada ya qara da cewa, “Su iskoki su ke zuwa da mutum, su kai shi daidai wurin da suke so a yi yanka.

Haka kuma, Abdu Babban Kada ya qara da cewa, idan za su wajen taro za a je da kaji guda biyu da shirwar kaza da jan zakara sai a ce:

To Doguwa ga kayanki nan mun ba ki su, abin da muke roqo
ki bi mu mu je lafiya mu dawo lafiya.

4.4 Koro

Ita Koro wuri ne da ake yin tariyo wato (tsafi), kuma tana cikin yankin qasar Yariman Katsina, Hakimin Safana, a gundumar Magajin Runka. Daga Runka ake yin

⁸ Hira da Nura Babban Kada (2015)

Yamma zuwa wajen gonar Hajiya Rakiya, daga nan tafiya ce ta wajen kimanin kilomita 30km.

Shi wannan wuri Koro, yana xauke da wata macijiya wadda ba a tava ganin qarshenta ba. Sai dai kuma, ranar Alhamis take fitowa shan ruwa. Duk ranar da za ta fito, to dole ne sai an yi taka-tsantsan. Shi ya sa mutane suke tanadin ruwansu.

Mai Unguwa Amadu ya bayyana wa mai bincike cewa: “Ita wannan macijiya ita ce ake kira Koro. Domin ita ce ake roqo wurinta a nan jikin itacen gawo akwai wani kogo a nan ciki take. Duk mutunen da ya yi laifi ya kuma yi rantsuwa da macijiyar Koro, to sai ko ta kashe shi, idan ba ya da gaskiya.”⁹ Ga yadda ake yin rantsuwar:

“Ni wane idan ni na xauki abu kaza, to macijiyar Koro ta kashe ni.”

Ko kuma,

Ina rantsuwa da cewa, idan ni na xauki abu kaza, macijiyar Koro ta sare ni.

Duk wanda ya kuskura ya yi irin wannan rantsuwar, bayan ya san cewa shi ya saci abin, to fa sai ya kwana qiyama. Mai Unguwa ya bayyana cewa, akwai fito da ake yi, wanda ya ce, su Boka Gambo, su ke yin fiton. Boka Gambo ya bayyana cewa, shi wannan fito ana yin sa ne lokacin da mutum ya yi rantsuwa da wannan macijiya ba tare da yana da gaskiya ba, to dole in yana son kansa da arziki sai ya nemoni, don a yi masa fito. Shi fito yadda ake yin sa, ana tambayar ita macijiyar abin da take so a ba ta a maimakon shi wannan mutum. Idan ta faxi, to shi ke nan. Amma fa idan ba ta faxi ba, to sai ya isa Lahira. Dole ne shi wannan mutum ya fito cikin jama’a, ya faxes musu cewa, shi ya yi kaza. Idan ya yi haka,

⁹ Hira da Mai Unguwa Amadu (2015)

to Koro ana kai mata jan zakara ko baqar kaza da xan akuya (bunsuru), da ran sa za a kai shi a xaure jikin itacen sai a ce:

To koro! Ga kayanki nan mun kawo. Muna roqon ki da ki yi ma wane afuwa. Kada ki kashe shi!

Idan fiton ya yi za a iske dabbar ta mutu. Idan fiton bai yi ba, to za a iske dabbar da ranta, amma mutum ya mutu, kamar yadda aka bayyana cewa:

Ita wannan macijiya ana zuwa roqo wurin ta, kuma tana biyan buqata domin ni shaida nake a wurinta (Koro) kuma na yi roqo na samu biyan buqata, wato buqatata ta biya, domin ka ga wannan yaron, roqo na yi wajen Koro na auri mahaifiyarsa. Mu goma sha biyar muka je nemanta, amma ni kaxai na je na yi roqo wajen Koro, na yi sadakar baqar kaza na kai ta wajen Koro da safe na je na ga ta mutu. Tun daga nan na san buqata ta biya. Domin da ni aka yi. Saboda haka ka ga ni ganau nake, ba jiyau ba.¹⁰

4.5 Tsamiya Tara

Tsamiya Tara wani wuri ne da ke cikin qasar Qetare a gundumar Magaji Gundawa a Qaramar Hukumar Qanqara. Nisansa bai fi kilomita xaya (1km) ba daga garin Gundawa. Wannan wuri da ake kira Tsamiya Tara, wuri ne da yake cikin jeji, amma sanadiyyar gano wurin, ya sa mutane suka matsa kusa da shi kamar yadda Mai Unguwa Dabo ya faza cewa:

Shi wannan wuri, yana xauke da tsamiya guda tara a wuri xaya. Dalilin haka, tun suna yara lokacin suna kiwo, idan suka zo wurin suna iske matacciyar kaza an yanka a wurin, amma ba su tava xauka ba, sai dai wani lokaci suna iske kuxi ko baqin xan akuya ko turare akwai lokacin da suka ga wani ya zo da baqaken kaji guda biyu suka ga ya yanka yana surutansa, ya gama ya tafi. Suka je suka xauke kajin suka gyara suka ci abinsu.¹¹

¹⁰ Hira da Abubakar Sarkin Baka (2015).

¹¹ Hira da Mai Unguwa Dabo (2015).

Mai Unguwa Dabo, ya qara da cewa, shi da kansa akwai wata matar wansa, ba ta tava haihuwa ba, amma da ta zo ta yi roqo ta yi sa'a aka samu rabo. A lokacin duk matan da za su je roqo a wurin, sai sun zo da wani abu, kamar kaji da dai sauransu.

Haka kuma Malam Umbaru Gundawa, ya faza cewa, duk wanda ya zo nan, turo shi aka yi, wasu kuma don sun ga abin da ke faruwa shi ya sa su ma suke zuwa su yi roqo ga waxannan tsamiyoyin. Domin sun san duk inda tsamiya take, akwai mutantani a wurin, kuma suna biyan buqatun marar lafiya. Daga baya ne aka samu wani da ake ce ma Boka Xantiye, ya dawo kusa da wurin, ya riqa bokancinsa, yana saukar da baƙi yana jin matsalolin su daga nan ne ya riqa sa wa ana yanka, a ba da jinin ga masu abun.¹²

4.6 Kwanjilo

Kwanjilo wani wuri ne da ke cikin qasar Gora a Qaramar Hukumar Safana, daga garin Gora in an yi gabas da tafiyar kilomita (3) za a iske wani dutsi, to a nan daga gaban dutsin, nan ne ake yin tsafin. A wannan wurin, akwai abubuwan ban tsoro, kuma aljannun da ke wurin, sun qasaita domin duk wanda ya je wurin ya nemi su biya masa buqatarsa, to zai samu biyan buqata.¹³ Akwai kuma masu kula ko masu tarihi (tsafi) a wurin. Waxannan mutane su ne zuri'ar Sarkin Noma Makau wanda ke jagorantar duk tariyon da ake yi a watan bakwai na kowace shekara. Duk watan bakwai ana tarihi a yanka kaji da baƙar akuya da kaji masu wake-wake su ne ake amfani da su wajen tariyon (tsafi) da ake yi domin godiya ga abin da suka samu a shekara. A lokacin bikin har da amfanin gona suke xaukowa su zo da shi wajen bauta. A lokacin bikin suna xaukar baƙar akuya da baƙaqen kaji su isa da su wurin, shi Sarkin Noma zai fito ya yi wa jama'arsa bayani cewa:

¹² Hira da mai bincike ya yi da Malam Umbaru Gundawa (2015).

¹³ Hira da Malam Abubakar Gora (2015)

Allah ya kawo mu shekara ta kawo mu,
Mun zo godiya ga abin da kuka ba mu
A wannan shekara.

Daga nan sai su je gaban dutsen, su yanka duk dabbobin da suka zo da su a wurin,
su ba da jinin ga mutantani. Kana sai ya ce:

To muna roqo a wurinku, ku tsare mu, ku ba mu duk abin da
za mu noma ku tsare mu daga abokan gaba da duk wani abin
da zai cutar da mu.

Waxannan mutane za su dawo gida suna farin ciki suna murna ana ta kaxe-kaxe da
bushe-bushe, a dawo gida a ci gaba da nuna sihiri, kowa ya fito ya nuna irin nasa, sai an yi
sati xaya ana shagali.

4.7 Jangarai

Wannan wuri shi ne fadar sarkin aljannu. Yana a cikin dajin Runka wato (dajin
Rugu). Wannan wuri ne inda duk matsafin Qasar Katsina, to ko yaya ya kai ga girma, dole
sai ya kai ziyara a wani lokaci na musamman a wannan wurin. Alhaji Abubakar Damo, ya
bayyana cewa, sun san lokacin da kakansu yake zuwa wannan wuri tare da iyayensu. Ya
qara bayyana yadda ake yi idan za a je wurin dole ne sai an kama dabbobi mafi yawa awaki
ake kamawa da kaji.

Shi kuma Boka Rabo, ya faxa cewa, zuwa Jangarai sai an shirya, domin akwai
miyagun dabbobin daji a hanya, dole sai mutantani (iska) sun umurce ka da ka je rana kaza,
wato sun faxa maka ayyanannar ranar da ya dace ka je da lokacin da za ka je wurin, wanda
dalilin haka ya sa duk mutanen da ke zuwa wurin, ba wanda ke zuwa lokaci xaya sai an
samu bambancin lokaci da rana.¹⁴

¹⁴ Hira da Boka Rabo (2015)

Boka Gambo, ya bayyana cewa, duk abin da zai faru a shekara ana faxin sa, kuma hakan zai faru. Amma sai an gama tariyon (tsafi) da aka umurce ka ka zo ka yi ba tare da vata lokaci ba, da ka gama sai shugaba ya fara kirari kamar haka:

Ya sarki,
Uban farfaru da babbaqu, dole a bi ka ko sun qi, bare ma sun
yarda.
Kai ke cewa a yi, kai ke cewa a bari.
Dole a saurare ka, kai ne uban duk aljannu.
Ga mu gare ka mu ma mun bi ba don Allah ba.
Ga kayanka nan mun kawo, sarki.
Ka yi mana shaidi na jin daxi na shekara mai zuwa.¹⁵

Daga nan sai wani da ake kira Bangaje na Delu uban Sharu na Tanko, ya fito ya bayyana musu abin da zai faru a cikin shekara, watau saqo daga sarkin aljannu.

4.8 Tulunbusawa/ Qoramar Madina

Wannan wuri ko gari yana cikin qasar Safana qarqashin riqon Magajin Runka. Nisansa daga Runka zai kai kilomita uku (3), kuma yana kudu maso yamma da Runka, kuma ana kiran garin da suna Tulunbusawar Alqali, nan ma a garin akwai wurin da ake zuwa ana tsafi.

Malam Ibrahim ya bayyana cewa, wuri ne da abubuwan ban mamaki suka faru a wurin. Akwai lokacin da aka yi wata annoba ta qazwa a qauyukan da ke zagaye da wurin, duk mutumen da ya je, ya yi wanka da ruwan wurin ya sha sai ya warke. Wannan dalilin shi ya sa mutane suke ta zuwa roqo a wurin. Sannan ga ruwan da ke vulvulowa wurin kullum ba dare ba rana, kuma ruwan bai qafewa, shi ne dalilin da ya sa mutane suka qara yarda da wurin, kuma kowa ya sha ruwan duk ciwon da ke gare shi zai warke, amma sai ya yi roqo. Wannan shi ne asalin dalilin da ya sa mutane suka riqa zuwa suna yin roqo a wurin, har a riqa kai wasu abubuwa misali a wurin ana kai kaji da turare da wuri da dai

¹⁵ Hira da Boka Gambo (2015)

sauransu. Wannan wurin ana kiran shi da Qoramar Madina domin kowane lokaci akwai ruwa a wurin. Malam Abdullahi ya bayyana cewa, wani lokaci ana samun alheri na abubuwan, da aka kawo, domin ya sha xaukar kaji tuntuni, kuma abin Allah, buqata tana biya.¹⁶

4.9 Unguwar Yawa

Wannan qauye yana cikin Qaramar Hukumar Qanqara, cikin Gundumar Sarkin Fawan Katsina, Hakimin Qankara, a qarqashin riqon Magaji Burdigau. A kan hanyar zuwa wannan qauye ana yanke hanya ne daga Xorowar Nativa za a yi kudu, tafiyar duk ba ta wuce kilomita huxu (4) zuwa Xan Kalgo ba, daga nan kuma za a yi tafiyar kilomita 1 km kudu maso yamma a nan ne za a iske garin, wato Unguwar Yawa.

Unguwar Yawa, unguwa ce duk ta zuri'ar mutum xaya, wato shi ne Yawa. Kuma shi maharbi ne. Malam Isiyaku, ya bayyana wa mai bincike cewa, asalinsu su Maguzawa kuma maharba ne, wato sun yi gadon harbi daga kakan kakansu. Haka kuma yadda al'adarsu ta aure take shi ne, idan suka tashi aurar da 'ya'ya, dole sai an kawo kwari da baka da jikkar gari da garin dawa soyayye da gatari, dole idan mutum na son ya auri mace cikin zuriyarsu dole ya kawo waxannan.¹⁷

Ya qara da cewa, a maganar tsafi kuma su suna bauta ma wani iska da ake kira Xangajere, shi wannan Xangajere shi ne ke ba su sa'a idan za su wurin harbi, kuma duk zuriyar Yawa da shi suke taqama. Don haka duk lokacin da za a je daji wajen harbi, to ranar da daddare sai an je wurin da yake an yi wanka da wasu magunguna da Xangajere ya umurce su da su yi wanka da shi, Wankan a gindin tsamiya za a yi, inda Xangajeren yake,

¹⁶ Hira da Malam Ibrahim dattijo xan kimanin shekara 60, (2015)

¹⁷ Hira da mai bincike ya yi da Malam Isiyaku babban xan Yawa (2015)

ko ya umurta da a yi masa hidima. Bayan haka, akwai dabbobin da ake yanka wa wannan iska Xangajere. Irin waxannan dabbobin sun haxa da:

- Kaza durguwa
- Kaza jar shirwa
- Kaza mai jangaba
- Kaza baqa
- Xan akuya durgu

Waxannan su ne dabbobin da ake sadaukarwa ga Xangajere. Daga cikin kayan aikin Xangajere waxanda idan za a je wurin yin tarihi (tsafi), dole sai an tafi da su, sun haxa da:

- Baka
- Kibiya
- Gatari
- Malfa
- Gazara

Waxannan kaya su ne na sarkin baka Xangajere, dole idan za a je tarihi sai an tafi da su, kuma idan za a je yawon harbi dole ne sai an yi tarihi an sadaukar da waxannan abubuwan da yake buqata, idan mutum yana son Xangajere ya ba shi sa'a. Dole ne ya yi wannan wanka a can gindin tsamiyar da Xangajere yake, idan ba haka ba, to da akwai wasu dabbobin daji masu qohi (juju) waxanda ba su harbuwa haka nan ba shiri ko kariya. Irin waxannan dabbobi sun haxa da Kura da Batsiya da ire-irensu.

Ya ce don haka dole ne sai an yi wanka da saquesaqi da turare, idan ba haka ba, mutum na iya dawowa yana sabbatu. Amma idan za ka fita halbi ka je wajen tsamiyar Xangajere ka yi masa hidimomi wato sadaukarwa da ya umarta da a yi, to kana iya ganinsa

da kayan harbinsa (malfa da baka da kibiya da sauran kayansa na halbi). Kibiyar xan gajere guda huxu ce. Yahaya Yawa, ya faxa cewa:

Duk kibiyar da ka xauko za ka yi halbi da ita, sai an yi mata
kirari sannan a harba.

A binciken da aka gabatar an gano cewa, kirarin ya kasu gida biyu. Amma duk wanda aka yi akan samu biyan buqata. Ga kirarin kamar haka:

Kirari na I:

Amurza ta Gago,
Ta Mari masu tuma da Ka,
Manyan mata masu wanka da toton masara,
Kar ki kai mana gawa nesa
Daga gidan tururuwa sai haqo.

Bincike ya nuna cewa wannan kirari idan aka yi shi, to lallai duk abin da aka halba ba ya zuwa nesa kuma ba ya zuwa ko ina sai gidan tururuwa ko haqo.

Kiraki na II:

Amurza ta Gago,
Ta Mari masu tuma da ka,
Manyan mata masu kama ruwa da toton masara,
Kar ki kai mana gawa nesa,
Daga gidan tururuwa sai haqo.

Bincike ya gano cewa duk dabbar da aka halba da wannan kibiya, idan aka je xauko ta, dole sai an sare ta da gatarin Xangajere, sannan kibiyar ta fita, idan ko ba a sare ta ba, to kibiyar ba ta fita. Dalilin wannan kirari ya sa duk dabbar da aka harba ba ta faxuwa ko'ina sai gidan tururuwa ko haqon da ke kusa.

4.10 Xantalle

Wannan suna ne da ake kiran wani aljani da Maguzawan Kai-na-fara ke bauta wa. Suna yi masa bauta a mazauninsa daidai wurin wani dutsi, dutsin shi ake kira dutsin

Xantalle. Maguzawan suna qarqashin mulkin qasar Maraxin Katsina hakimin Kurfi, a gundumar magajin Birchi. Tarihi ya nuna cewa suna bauta wa wannan aljani ne tun kaka da kakanni, domin duk wanda ya tashi ya iske iyayensa suna bautar wannan aljani.

Mai Unguwa Makau, ya bayyana wasu al'adun da suke aiwatarwa a tsafin Xantalle, kamar haka:¹⁸

a. Al'adun Shiga Dutsin Xantalle

Idan za a shiga cikin kogon dutsin dole ne sai an yi kirari. Wannan kirari shi ake xauka tamkar sallama. Kamar yadda aka yi bayani a baya cewa, Bahaushe ya yi imani da iskoki, don haka yake girmama su. ke nan idan aka yi musu sallama, za su ji kuma su kauce, su ba da wuri, domin kada a take su. Ga yadda ake kirarin:

Gafaranku dai masu wurin nan, ku ke ganinmu ba mu ganinku. Ga mu mun zo, na taho da waxannan aminaina kuma dangina. Mun shigo neman taimako a gare ku da ruhin asiri kan abin da muke buqata tare da su.

Idan an shiga wurin kuma ga abin da ake faxi:

Mun shigo wurin nan tare da alheri, ba don mu ga wani ko mu ga wata ba.¹⁹

Haka kuma, idan mutum zai shiga wannan dutse, to dole sai ya riqe baqin xan akuya. Idan ba haka ba, to duk abin da ya same mutum kada ya yi kuka da kowa sai kansa.

b. Al'adun Aure

Idan za a yi wa yarinya aure, dole ne sai an kai ta ta shiga wannan dutsin na Xantalle, domin a gane cewa ta cika budurcinta, domin tsafin bai yarda da zina ba. Dutsin Xantalle yana da kogo inda ake shiga, idan aka shiga za a vulle ta waccan mafita, sannan

¹⁸ Hira da Mai unguwa Makau, (2015).

¹⁹ Hira da Lado ranar 3/2/2015

akwai sarqa a cikinsa. Duk yarinyar da ta shiga wannan Dutsin idan ta tava yin zina to ba za ta fito ba; idan ba ta tava yi ba, sai a gan ta ta fito. Haka kuma duk ‘yar wannan gida ba a kai ta gidan miji, sai da gadon kara, domin tsafin bai yarda da qarfe ba. Wato duk xan Kai-na-fara ba ya amfani da wani abu na qarfe, shi ya sa, ko amarya sai dai a kai ta da gadon kara ko gadon katako.

c. Tsaga

Wani abin mamaki shi ne, zuriyar Kai-na-fara ba sa yin tsagar gado kowace iri. Su waxannan mutane ba a ganin jininsu, duk wanda ya gan jininsu to ba ya kwana duniya. Saboda haka, su ba kamar sauran Maguzawa ba, ba su yin tsaga kowace iri. Akwai wani labari na wata mata ‘yar Kai-na-fara, da ta je da yarinyarta wajen wani biki, a can qasar Gatari a Zakka, inda makaxi ya dinga kixi, ‘yanmata na wasa ga kuma wanzami yana tsaga ana ta kari. Duk saurayin da ke son yarinya, sai ya zo ya yi mata kari a lokacin da ake yi mata tsaga. Ana haka, sai ga wata budurwa ‘yar Kai-na-fara ta fito za a yi mata tsaga. Ko da matar nan ta lura da haka, sai ta rugo ta kama hannunta ta ce wannan yarinyar irin Kai-na-fara ce, ba a tsaga su. Sai ta ja hannun yarinyar ta tafi da ita cikin gida. Bayan xan lokaci kaxan, yarinyar nan ta qara fitowa samari ko suka ta yi mata kari, wanzami ko sai ya zaunar da ita ya tsaga, yarinya ta koma macijiya ta yi cikin gida ta shige xaki, mata ko sai kururuwa suke ta yi. Aka ruga aka faza wa Sarkin Noma, nan da nan, ya hayo doki sai ya zo ya xau macijiyar ya saka ta cikin angara (jaka doki) ya kai ta cikin dutsin Xantalle. Sai da ta yi sati sannan ta fito, lafiya lau ba tabo ko ina a jikinta. Shi ko wanzami tuni ya ce ga garinku nan.²⁰

²⁰ Duba tushen bayani mai lamba 17

4.11 Durvi-ta-kusheyi

Wannan wuri yana cikin qasar Mani a Masarautar Sarkin Gabas na Katsina Hakimin Mani. Wurin yana qarqashin Galadiman Mani Magaji Durvi. Tarihi ya nuna cewa Durvi-ta-kusheyi wuri ne da Have suka zauna, a lokacin ana alaƙanta wannan wuri da asalin sarautar Katsina, kuma daga zuriyar su ne aka samu asalin sunan Katsina. A wancan lokaci na mulkin Have, duk wanda za a naxa sarki sai an kai shi bisa wani dutsi a wurin da ake kira (Dutsin Taiki) ya zauna bisa, sannan a aza masa ko a kifa masa akushi bisa kai, su yi ‘yan abubuwan da suke yi na tsafe-tsafensu.

Malam Halilu Shinkafi, ya qara bayyana wa mai bincike cewa, akwai wani dutse da suke zama a kai wanda ake kira Dutsen Taiki, duk sarkin da aka naxa sarki, a cikin wannan zuri’a ta Have wato Durvawa dole ne sai an kai shi ya zauna bisa wannan dutsen sannan yake zama sarki.²¹

Yusuf Galadima yana cewa: “A zamanin da, duk lokacin da za a ci abinci daga Durvi-ta-kusheyi suke yi wa ‘yan ‘uwansu bismillah, su kuma suna a wani gari da ke can Magamar Jibiya da ake kira da Hirji. Su kuma daga can xin za su zuo hannunsu su ci abincin tare domin irin girman da ke gare su. Shi wannan wuri da ake kira ‘Durvi’ da ma sunansa ke nan. Amma a lokacin da suka tashi daga Durvi suka koma garin Katsina sai suka riƙa rufe sarakunan da suka rasu can domin da ma a can ake tabbatar da sarki, wannan dalili ne ya sa ake kiran wurin da Durvi-ta-kusheyi, saboda kushewar sarakuna da ake binnewa.”²²

²¹ Hira da Malam Halilu Shinkafi Sarkin Tarihin Sarkin Katsina (2015)

²² Hira da Yusuf Galadima (2015).

4.11.1 Dutsen ba tare-tare

Wannan dutse na ba tare-tare wuri ne da Durvawa ke wasa wuqagensu kuma suna hutawa a wurin. A wurin ne ake gane mutun ya isa zuwa wurin yaqi ko bai isa ba; akwai wani dutsi da ke saman dutsin ba tare-tare, to shi maza suke xagawa sama domin su tabbatar da cika su maza, wato sun isa tafiya yaqi.²³

4.11.2 Kukar Katsi

Ita kuma wannan kuka tsafaffiyar kuka ce, an bayyana cewa a duk lokacin da aka xebo ta aka yi amfani da ita sannan aka bar ta ta kwana ba a shanye ba, to da safe za a tashi a ga tukunyar cike da suma (gashi) ko jini.²⁴

4.12 Tsamiya Mai Zane

Tsamiya mai zane wata tsamiya ce da ke cikin dajin Runka can kusa da wani qauye da ake kira Maidaro. Boka Gambo ya ce: Ana zuwa roqo wajen wannan tsamiya, sannan ana yin tsafi na maganin mahaukata da masu baqaqen iskoki a wajenta.²⁵

Bugu da qari, ita wannan tsamiya tana da ban al'ajabi, domin sau da yawa ake zuwa tarar da zane xaure jikinta. Sannan an sha iske mutane zaune sun zagaye ta suna sanye da fararen tufafi, amma wasu bayanai sun ce ba mutane ba ne iskoki ne. Wannan dalili ne ya sa ake yi mata suna tsamiya mai zane.²⁶

1. Kayan Tariyo

Boka Gambo ya tabbatar da cewa, shi ya gaji tsafi a wannan tsamiya daga mahaifiyarsa, domin ita ma a nan take tsafinta. A lokacin da take raye, idan ta je wajen wannan tsamiya ta yi tariyonta da baqar akuya da baqaqen kaji, to duk irin abin da take

²³ Tushen bayani da ya gabata.

²⁴ Tushen bayani da ya gabata.

²⁵ Duba tushen bayani mai lamba 14

²⁶ Tushen bayani da ya gabata.

nema za ta samu biyan buqatarsa. A taqaice, ba ta tava neman wani abu a wajen tsamiyar nan ta rasa ba.²⁷

2. Neman Magani

Boka Gambo ya bayyana cewa, duk irin rashin lafiyar da mutum yazo da ita, idan aka iske ta to zai samu lafiya. Bugu da qari, ita ba ta zuwa daji neman magani, ba ta turawa a samo mata, kuma ba ta ajiyar magani. Lokacin da marar lafiya ya zo, lokacin za a kawo mata maganin da za ta ba shi. Mutantani ke kawo mata magani kowane iri take buqata; sai dai kawai ta miqa hannu ta karvo magani sannan ta faxi yadda za a yi amfani da shi, na shafawa ne ko na sha ne ko na wanka. Haka kuma, nan gindin tsamiyar ake zuwa da marar lafiya a yi masa wanka, a yanka dabbar da iska ke so, sannan a dawo da marar lafiyan gida, shi ya sa a lokacinta babu mai tashe irinta. Bugu da qari, duk dabbar da ta yanka wajen tariyon, to ba ta cin naman wannan dabbar sai dai mutane su ci.²⁸

4.13 Dutsin Runka

Wannan wani dutsi ne wanda ke da ban al'ajabi da ban tsoro. Dutsin yana kudu da garin Runka, shi wannan dutsi qarami ne kuma tsaye yake kamar an kafa shi. Mai Garin Runka ya ce, wannan dutsin yana da abubuwan ban al'ajabi kamar haka.²⁹

1. Aljana

Akwai wata aljana wadda ke wurin, ita ke yin fito (sowa) ko guxa idan ta hango mahara tafe, za su kawo hari a garin. A kan wannan dutsin aljanar take hawa ta ci gaba da fito ko guxa. Nan take mutane za su rugo a guje su faxi a gindin dutsin, daga nan dutsin zai tashi ya rufe duk mutanen da suke a wurin. Ko da mayaqaqan sun zo wurin ba su ganin kowa

²⁷ Tushen bayani da ya gabata.

²⁸ Tushen bayani da gabata.

²⁹ Hira da mai bincike ya yi da Mai Garin Runka (2015).

sai wannan dutsin. Wannan dalilin ne ya sa, ba a tava cin garin da yaqi ba, saboda ko gidajen garin ba a gani, sai dai a ga qungurmin daji kawai.

2. Mai Xankunne

Abubakar Sarkin Baka ya bayyana cewa: Akwai wata aljana mai xankunne wadda ke komawa macijiya. Ita wannan macijiya ita ce wadda ke jikin dutsin ko cikin dutsin, ita wannan macijiya ita ce wadda Sarkin Katsina Muhammadu Dikko ke zuwa wurinta yana ‘yan tariyonshi a wurin. Akwai wani lokaci da ya nemi ya xauke ta ya mayar da ita Katsina ya yi mata gida, macijiyar ta nuna masa cewa ba ta xaukuwa gare shi, amma ya nace da cewa shi zai xauke ta kuma zai ba ta kulawa ta musamman. Da dai ya matsa, sai macijiyar ta fara fitowa tana tulewa wuri guda. Da sarki ya ga yadda take taruwa, sai ya fara ba ta haquri ya ce, gaskiya ba ki xaukuwa; sai ta ce masa ka bari zan ba ka jikanyata, kuma haka a ka yi, jikanyarta ta ba shi.³⁰

3. Ta Runka Mai Xankunne

Ita wannan macijiya ana kiranta da Ta Runka mai xankunne duk irin isar mutum bai fara rantsuwa da ita ko kana da gaskiya, balle ma in ba ka da gaskiya. Duk wanda ya yi rantsuwa da ita ba tare da yana da gaskiya ba, to fa duk abin da ya kira ma kansa sai ya same shi. Alal misali, idan mutum ya ce: “Na rantse da Ta Runka mai xankunne, idan ni na xauki abin nan ta sare ni.” To fa duk inda mutum yake sai ta sare shi, sai dai a wayi gari a ga mutumin da ya yi rantsuwar ya mutu, ko mamaki ba za yi ba domin an san hakan za ta kasance.

4.14 Tsamiyar Korau

Ita wannan tsamiya da ake kira Tsamiyar Korau a bayan gidan sarki take, wato cikin gida, gidan Korau take. Wannan tsamiya kamar yadda muka samu labarinta ita ce ta yi

³⁰ Hira da Abubakar Sarkin Baka (2015).

sanadiyar samun wannan unguwa da ake kira da tsamiya. Kamar yadda Darma (2011) ya yi bayani a cikin littafinsa mai taken *Tarihin Unguwannin Birnin Katsina*, inda yake cewa:

Wannan unguwa ta samo asalin sunanta ne a dalilin tsamiyar da ke cikin gari. Ita kuwa tsamiyar wata babbar itaciya ce ta tsamiya da ke tsakiyar unguwar. A qarqashin wannan tsamiyar mutane ke zama suna saye da sayarwa. Bayani ya nuna cewa, ana sayar da kayayyakin masarufi da kayan abinci waxanda ake kawowa daga qauyuka kuma mutane daga ko'ina na cikin birnin Katsina suna zuwa suna sayen waxannan abubuwa. Wato, kamar wata 'yar qaramar daba ce ta kafu a wurin, tun da an ce har su fura da nono da su xinya da kanya da kaxanya da goruba da kayan ganye irin su rama da zogala da yakuwa da ingududu. Kai an ce har tufafin sanyawa na saqi ake sayarwa.

Bayani ya nuna cewa, wannan tsamiya tun lokacin mulkin Have take, kuma har yanzu xin nan tana nan.

Shi kuma Sambo (1993) a cikin kundinsa mai suna “Sauye-Sauyen Mulki a Katsina” ya nuna cewa ita wannan tsamiya wuri ne wanda Muhammadu Korau ya yi ‘yan aikace-aikacensa a wurin wato tarihiyo, a lokacin da ya amshi milki a hannun Have. A wannan lokaci ya iske Durvawa suna bauta a Durvi-ta-kusheyi shi ko da ya zo sai ya nuna cewa shi wancan tsafin da suke yi na gado ne, shi ya sa ya qi mai da hankali da ya yi shi, ya qirqiro nasa wurin bautar. Wato wurin wannan tsamiya ke nan, a dalilin haka mutane suka riqa zuwa wannan wurin daga nesa suna zuwa bauta, har aka fara, kawo wasu kayan ganye a wurin ana sayarwa daga nan sai ga kasuwa ta tashi. Shi kuma Korau daga gidansa ya faso wata qofa da ke zuwa wajen Tsamiyar, ita ce ake kira da qofar baya wadda daga gidan ganye ake bi a vullo ta wannan qofar. Wannan qofar an fasa ta ne domin sarki ya rinqa zuwa wurin tsamiyar duk lokacin da ya ga ya dace ko yake buqata ba sai ya zagaya ba. Ita

wannan tsamiya akwai ta tun lokacin mulkin Have ba shi Korau ya sa ta ba, nan ya iske ta.³¹

4.15 Naxewa

Matsafu duk inda suke a qasar Hausa, ba sai a qasar Katsina ba, wurare ne na bauta. Nan al'ummar kowace shiyya sukan je su gurfana domin neman buqatunsu na yau da kullum da yi wa iskokin da ke matsafun biyayya da bauta ko hidima da nufin samun wata buqata ta musamman ko tsira da kuvuta daga cutarwar iskokin. Saboda haka matsafu duk inda suke matsayinsu iri xaya ne ga al'ummar da ke kusa da su. Idan aka lura sosai da bayanar da aka gabatar a wannan babi za a tabbatar da cewa al'ummu da dama a qasar Katsina suna ganin qima da martabar irin waxannan wurare.

³¹ Hira da Sarkin Tarihin Katsina ranar 4/2/2015.

BABI NA BIYAR

5.0 YANAYIN MATSAFUN QASAR KATSINA A YAU

5.1 Shimfixa

Wannan babi zai yi qoqarin rabe aya da tsakuwa, game da matsafun da aka yi bayani a kansu a babi na uku da ya gabata, domin gano yanayin da suke ciki a yanzu. Abin nufi a nan shi ne, wannan babin zai amsa tambayoyi kamar haka; Shin yaya matsafar take a yau? Shin wurin yana nan har yanzu koko babu shi? Shin ana tsafi a wurin ko ko an bari? Wane irin tasiri addinin Musulunci ya yi wajen wargaza matsafun qasar Katsina? Sannan, wane irin tasiri zuwan Turawa ya kawo wajen tarwatsa matsafun qasar Katsina. Waxannan su ne wasu daga cikin muhimman bayanana da babi zai fayyace.

5.2 Matsafa

A zamanin yanzu matsafa wuri ne wanda duk yanayinsa ya canza ba kamar yadda yake a da ba. Mafi yawan mutanen da ke zuwa nan suna zuwa su (kamun kifi) ne, kullum ka je wurin za ka tarar da su. Bugu da qari, dukkan tantabarun da ke wurin, saboda yawan zuwan jama'a sun tashi sun bar wurin, sannan ba wanda zai iya gaya maka lokacin da suka tashi, illa dai an wayi gari ba su nan, ba a gan su ba, ba a san inda suka yi ba.

Mafi yawan wuraren da ake gani na dutsin duk yashi ya rufe su, dalilin haka ne idan an yi ruwan sama xakunan ba su shiguwa kamar da. Sai dai har yanzu ana zuwa ana xibar ruwan babban xaki, idan wani boka ko malami boka ya ba da umurnin haka nan.

Batun masu tsafi a wurin wato su Galadima da zuri'arsu ta kau, domin duk sun Musulunta, ba su son a yi masu wannan maganar ta kaka da kakanni. Abdulqadir jikan Galadima ya bayyana cewa, tun lokacin da iyayensu suka karvi Musulunci duk suka saki

wannan al'ada ta addinin gargajiya, kuma su duka zuri'ar Galadima ba wanda bai karvi kalmar shahada ba, don haka babu ko xaya daga cikinsu mai zuwa wannan wuri a yanzu.¹

5.3 Xantalle

Kamar yadda bayani ya gabata a babi na uku game da matsafan Kai-na-fara, wato Arnan Birchi. Mai Unguwa Makau ya bayyana cewa:

A yanzu waxannan mutane sun tashi daga garin Birchi sun koma Goda, saboda mutanen da suka matse su suna ganin irin hidimominsu, kana kuma ana neman yaransu 'yan mata. Wannan dalilin shi ya sa suka yi qaura daga garin Birchi suka koma Goda, inda suke da zama a yanzu. Sai dai, suna zuwa wajen dutsin Xantalle a lokacin da suka buqata.²

A zamanin mulkin Sarkin Katsina Muhammadu Dikko ya yi qoqarin da su shiga addinin Musulunci, amma abin ya faskara, har lokacin da sarkin Katsina Usman ya buqaci da su Musulunta, suka amince da za su Musulunta, amma sai idan sarkin noma na lokacin ta kasance bai vace ba, a lokacin za su Musulunta. To a yanzu dai sun Musulunta har mai unguwa Makau yana zuwa Masallaci ana sallah tare da shi, amma ya bayyana wa mai bincike cewa sallah ba za ta hana shi ya xan yi abubuwan ba idan sun kama.

A halin yanzu, wanda ya yi saura da yin waxannan abubuwan ko 'yan tsafe-tsafa shi ne Lado xan Autan Sarkin Noma. Saboda haka ma ya ya yi qaura ya canza wuri, ya koma can daban inda yake tsafinsa ba, amma ba wurin da iyaye da kakanni suka yi ba.

Boka Lado xan Sarkin Noma ya bayyana cewa: "Shi yanzu yana yin abubuwan ne a gindin wata tsamiya mai ruquqin itatuwa, ko ina sun rufe wannan tsamiyar, a nan ne nake

¹ Hira da Abdulqadir jikan Galadima, xan shekara 72, ranar 8/6/2015 a garin Tsamiyar Jino.

² Hira da Mai Unguwa Makau, xan shekara xari (100), (2015).

tsafina da ba da magunguna na mahaukata da dai sauransu. Iyayena da kakanni suna amfani da Aljani Xantalle, ni ko yanzu ina amfani da aljannu ne baqae da farare.³

Lado ya qara da cewa, abu biyu ne ya gada ga shi xan autan Sarkin Noma, sannan ga shi mahaifiyarsa tana bokanci. Don haka mahaifansa shi suke aiki ya kai magani ko'ina sannan a gabansa ake komai, don haka shi ya gaji aljannu, aljannu sun gaje shi, shi ya sa bai barin wannan addini na gargajiya. Duk da yake yanzu ba ya amfani da wancan tsohon wuri, amma wasu abubuwan da ake yi can wajen Dutsin, su ne ake yi wajen wannan tsamiyar, kamar haka:

Idan za a shiga a wata qofa da ke wajen tsamiyar sai an karanta wannan a matsayin sallama:

Ga mu mun zo,
Na taho da waxannan,
Aminaina kuma dangi na,
Mun shigo neman taimako,
Gare ku da ruhin asiri kan,
Abin da muke buqata tare da su.

Idan kuma an shiga ciki ga abin da ake cewa:

Mun shigo wurin nan tare da,
alheri ba tare da mu ga wani ba,
Ko mu ga wata ba.

Bambancinsu shi ne shi Dutsin Xantalle dole sai an shiga da baqin xan akuya, ita ko wannan tsamiya ba dole ba ne. Haka kuma, yanzu duk suna cin abinci cikin kwano, ba kamar da ba. Haka kuma suna hawan gadon qarfe ba kamar da ba. Haka kuma, suna sallah domin har masallaci babba Alhaji Abdullahi Tsauri (TATA) ya gina masu. Suna tafiya makarantar allo wani gari, kuma suna zuwa makarantun boko, saboda son makarantar da

³ Hira da mai bincike ya yi da Boka Lado xan Sarkin Noma xan shekara 62, (2015).

suke yi, Gwamnati tana nan tana gina musu makaranta a garin. Haka kuma, duk sunayen da suke sa wa ‘ya’yansu na Musulunci ne. Yanzu suna tsaga ta kwalliya, kuma suna xaura lalle. Amma Lado ya bayyana cewa duk sai da aka je aka ba iskoki su haquri aka nuna musu cewa ba za a bar hulxa da su ba, sannan aka saki waxannan tadoji na al’ada.

Bugu da qari, Lado ya bayyana cewa a zaman yanzu ya samu qarin abubuwa, domin da a gidansu iyayensu da kakanninsu ba su bori, amma shi yanzu yana girka kuma yana addinin kakanninsa. Bayan nan ne Lado ya nuna wa mai bincike yadda ake kiran aljani inda ya riqa yi masu kirari kamar haka:

Dogo

Inna

Nadaqila

Kuma ya qara mana da kirarinsa kamar haka:

Kirarin Dogo: Kwarin giginya sai masu,
Na Daudu gajimarin Daudu,
Xan Nagada sai da mugun suna,
Maiki mai hangen nesa,
Kwararrafin cika rami,
Talala mai kamar sake,
Na Barno da Nasara,
Na Aradu na Tarnatsa,
Na ritsanu baban Dodo,
Zaki ba a bi ta gabanka,
Tsakar dare mai hana tafiya,
Rana tsaka sa giwa inuwa,
Babba kafi niqa, sai dai rancen gari,
Bakan gizo kankenau,
Kai ba Allah ba, amma ka hana,
Allah shi ruwa, kana kisa gidan
Malamai amma ana ta cewa Allah ne,

Kirarin Inna: Dalama uwar miyau,
Talvalma sa kashin kwance
Kwaran kwatsa kere gado
Baq-baq mai hana,
Ma yaro sabko.

Bubukuwa uwar tsuntsaye,
Kyawon tafiya in ba da ke ba a fasa.
Talalaviyar kashi mai ban haushi,
Rijiyar cikin dawa mai tsautsayi,
Ke leqawa.
Inna uwa mafi uba, ko xa,
Uban sarki ne,
Inna uwa mafi uwa,
Ko da uwar sarki ce,
Aljana uwar aljannu,
Tsuntsuwa uwar tsuntsaye,
Kishin bajini sai yaushi.

Kirarin Nadaqila: Nadaqila mai son tsira,
Gaba a kai ko baya,
Dakunkun da kusari,
Gallar dutsi ba a gama sha ba,
Gatarin uba ya qille,
Kuturu na Jogana,
Giwa ba daxi ba,
Taka jigawa da nishi,
Sawunka sun vace,
Cikin na maruqa,
Xan daquwa mai naso,
Kana ruwa kana naso,
Kana ba naso ba ne,
Qoshin yaji.
Quhul uban ‘yan ziciya,
Zakin bara na Maimuna,
Sai tai wuya ake nemanka.

Waxannan su ne ire-iren kirarin da Lado yake yi wa aljannu a duk lokacin da ya tashi kiransu. Ya bayyana cewa: “Ko’ina suke, da na fara wannan kirari to hankalinsu ya dawo nan ke nan, dole sai sun iso kuma duk cutar da mutum ke gare shi akwai aljanin da zan kirawo ya ba da magani.”⁴

5.4 Durvi-ta-Kusheyi

Bayani ya gabata a babi na uku cewa wannan wuri Have suka zauna a can tun asali. Amma a yanzu ba abin da ake yi a can sai dai yawon buxa ido, domin wurin ya zama na

⁴ Tushen bayani da ya gabata, ranar 3/2/2015

tarihi. Ba kamar su kaburburan sarakunan na Have guda biyar da kabarin Katsi, domin Turawan Faransa sun tava zuwa suka tone kabari biyu, suka samu kayayyaki irin na sarakunan da, sannan da kabari guda na matar sarki inda aka samu kayan mata a cikinsa.

Haka kuma, ban tsoron da ake yi da, yanzu duk an bar shi, wurin ya koma gidajen Filani da gonakinsu. Dutsin da ake tsafi a da, wato Dutsin Taiki wanda sarakuna ke hawa a aza musu akushi ko a kifa masu akushi bisa kai, shi ma a zaman wata ‘yar bukka inda ake xaure dabbobi kusa da shi. Duk da haka, wasu bayanai sun tabbatar da cewa har yanzu wasu suna zuwa roqo wurin dutsin. Kamar yadda Ashiru Galadima ya bayyana wa mai bincike cewa, har yanzu mutane suna zuwa wurin wannan dutsi domin roqo, kuma suna kawo abubuwa. Domin wani yayansa ya tava xaugar turmin zane a wurin.

Haka kuma, Hajara ta bayyanawa mai bincike cewa ta tava samun kaza a wurin an xaure ta. Ita kam ta kwance ta tafi da ita gida ta ci gaba da kiwo, yanzu haka kazar ta hayayyafa har ta sayi akuya da kuxin kazar.⁵

Shi ko Ya’u Wakilin Sarkin Gabas Hakimin Mani, ya bayyana wa mai bincike cewa, an tava faza masa cewa ba a hawa wannan dutsi na taiki, amma shi kam ya yi karambani ya hau, har ya riqa tambayar cewa nan ne ba a hawa?⁶

Waxannan bayanai dai sun nuna cewa yanzu dai a Durvi-ta-Kusheyi, ba abin da ya yi saura game da tsafe-tsafen da aka yi a wurin.

5.5 Lezzimawa

Wannan wuri ne na zuri’ar mutum xaya mai suna Bala Babban Kada, shi ne mutum na farko wanda ya sari garin, saboda haka shi ne Sarkin Noma na farko da aka fara yi a garin, duk mazauna garin zuri’arsa ne.

⁵ Hira da Hajara ranar 03/04/2015.

⁶ Hira da Ya’u wakilin Sarkin Gabas Hakimin Mani, ranar 3/4/2015.

Iliya Babban Kada ya ce: Al'adunsu na gargajiya su ne na hawan sadaka. Ya bayyana cewa, a da idan za a yi hawan sadaka ko ina ne idan ba a ga Babban Kada ba taro bai yi. Ya xan yi wa mai bincike irin kirarin da ake yi masa kamar haka:⁷

Babban kada uban,
Xan malam,
Sai da kai kada
Aka barka.
Babban Kada na Gwamma da Gwamma

Wannan shi ne kirarin da ake yi masa, kuma shi wannan kirarin ya samo asali ne wajen wani hawan sadaka da arna suka taru sai wani ya zauna daga nesa Babban Kada yana bisa doki ya sako halshe ya tumvuke iccen da suke a wurin ya mai da shi gefe ya koma wurin da aka yi mai shimfixa kafin ya zo don haka maroqa suka dinga yi masa kirari. Sau da yawa idan maroqin Babban Kada ya yi masa kirari a cikin taro, yakan nuna wasu halaye ko xabi'u na sihiri, da suka bambanta shi da mutane, kamar zazzalo harshe ya naxa shi bisa kai, da kuma murza kai dawa ta rinqa zuba.

Wasu daga cikin maroqan Babban Kada sun haxa da Namalamai da Ummaru Mati da Xan'umma da dai sauransu. Ga irin kirarin da Mati Umar Kwamshe yake yi wa Babban Kada:

Giringitsi, mugun mafarki,
Xan mai-doki magajin cida,
Wankan wuta zubawa xai-xai,
Zirnako mai hana xibar kuka,
Gwamutso ka gwamutsa arnan gabas da arnan yamma,
Ba da kai ake wargi ba, xan mai-doki magajin cida”.

Da mai bincike ya yi tambaya game da hawan sadaka ko ana gudanar da shi har yanzu? Sai ya ba shi amsa da cewa: “Ko gobe aka kira ni hawan sadaka sai na je.”

⁷ Hira da Iliya Babban Kada, ranar 20/2/2015, a garin Lezzimawa.

Kuma yanzu ga shi ka Musulunta har ka je Makka ka dawo, yaya ke nan? Sai ya ce: “Wurin Musulunci daban, wurin al’adu daban.”

Audu Babban Kada ya bayyana cewa. “Shi Alhaji yanzu ya tsufa domin a wasu abubuwan yana mancewa da wasu magunguna sai na tuna masa domin komi gabana ake yin sa. Idan ma nan gida ne, ko mutane sun zo wurinsa turasu yake yi wuri na, su yi mini bayani in ba su magani.”⁸

Sai dai, shi yanzu bai da lokacin barin waxannan ‘yan tsafe-tsafa domin shi ma ya yi qaura daga wurin da yake a da zuwa sabon wurin da ya samu qari ga waxanda ya gada daga iyaye, inda yake yin nasa tariyon. Sabon wurin nasa wani gidan Turwa ne, nan ma ana yanka a wurin kuma a yi wanka a wurin, duk dabbar da ta lashi jinin wurin to sai fa ta yi bodore. “Masu wurin su suka ummurce ni da in zo in riqa yin aikina a nan. A lokacin damana nake zuwa wannan wurin, a lokacin da daji ya yi duhu, sai a taho wajen gidan Turwar domin bisa labi yake.” Ya qara bayyana wa mai bincike cewa: “Akwai wani saurayi da ake kira Murtala xan shekara talatin (30) wanda wani ciwo ya kama shi ba ya iya fita ko kashi, a cikin xaki yake yin komi, nan aka kawo shi muka yi masa magani kuma ya samu lafiya. Yanzu ba inda ba ya zuwa, a taqaice ma shi ne babban yaronsa, shi yake aike ya xebo masa wasu magunguna.”⁹

Murtala, ya bayyana cewa: “shi xan Jahar Jigawa ne, iyayensa suka ji labarin maigida suka kawo shi, kuma ya yi masa magani har ga shi yanzu ya warke.” Ya qara da cewa: “Ga shi nan ko’ina ina zuwa, da ba ni iya fita xaki kullum ina xaki cikin gida.” Da mai bincike ya tambaye shi: “To yausha za ka koma gida.” Sai ya ka da baki ya ce: “Ni ba zan koma ba, domin nan ga sana’a ina yi, ga kuma mai gida kullum muna tare. Yanzu haka

⁸ Hira da Audu Babban Kada, babban xan Iliya Babban Kada, ranar 20/7/2015.

⁹ Tushen bayani da ya gabata.

sau huxu iyayena suna zuwa nan domin mu tafi gida, amma na qi bin su ni nan ya yi mani.”¹⁰

Nura Babban Kada, ya bayyana cewa: “Mu a zaman yanzu ba mu yin waxannan al’adu, domin mun Musulunta, duk irin waxannan tariyon ba mu yinsu. Yanzu haka, mafi yawan dangina duk mun shiga makaranta, ta zamani da ta addini Musulunci. Ni xin nan har takarar kansila na yi na wannan mazava, domin na yi makarantar zamani har na kai ga Takardar Shedar Malamta ta Qasa (NCE) kuma ni ne limamin a masallacin unguwarmu.”¹¹

5.6 Kwajivo

Kamar yadda bayani ya gabata a babi na uku, shi wannan Dutsi da ake kira Kwajivo yana a qasar Gora. Domin, a hirar da mai bincike ya yi da Abubakar Sarkin Baka, ya bayyana masa cewa: “Shi wannan wuri an yi bauta sosai a wurin, domin mutane suna zuwa daga ko’ina suna roqo kuma wasu suna zuwa tariyo (Tsafi), musamman ba kamar watan bakwai (7) lokacin da ake hawan sadaka, to duk arnan da ke yankin sai sun haxu a wannan wuri.

Da ma Hausawa sun ce “Duk wanda ya tuna bara bai ji dakin bana ba.” Domin idan ka dubi wurin nan a yau za ka ga cewa wurin ya koma gona, kuma kusa da gari, domin yanzu wurin ya zama wani qauye kusa da garin Gora. Mutanen da su ka yi ‘yan tsafe-tsafa a wurin duk sun mutu, wasu kuma sun Musulunta sun bar waxannan al’adu na addinin gargajiya.

Da mai bincike ya tambayi Abdullahi, ya bayyana masa cewa: “Mu da ma ba mu iske wani addini na ‘yan tsafe-tsafa a wurin nan ba. Sai dai na ji labari wurin kakana, domin ya bayyana mini cewa, a da duk abin da suke nema sai sun samu, kuma ba wanda ya isa ya

¹⁰ Hira da Murtala ranar 20/7/2015.

¹¹ Hira da Nura Babban Kada a ranar 20/7/2015

hau doki ya ratsa qauyensu, sai dokin ya mutu. Sai dai a aje shi bayan gari, amma yanzu kalli yadda ake, gudu da doki a cikin garin nan. Haka kuma, sun fita da shi bayan gari ya iske ana sussuka a bisa dutsin Kwajivo ya ce: “O duniya! Kai kalli yadda aka haye Kwajivo, a da duk wanda ya hau wannan dutsin sai dai wani ba shi ba.”

5.7 Ruwan Madina

Shi wannan wuri da ake kira Ruwan Madina, yana cikin wani gari da ake kira Tulunbusawar Alqali.

Malam Ibrahim, ya ce: “Wannan wuri, wata qoramar ruwa ce ke vulvulowa a nan, bata qafewa duk rani, daga baya mutane suka gano cewa tana magani. Akwai wata shekara da aka yi annoba ta ciwon qazwa, duk wanda ya sha ruwan wurin nan ya yi wanka da su sai ya warke; don haka sai mutane suka yi ta tururuwa suna kawo sadaka suna xibar ruwan kai har da masu neman haihuwa duk suna zuwa roqo, kuma suna samun biyan buqata.”¹²

A yau, wannan wuri duk ya faxa, yanzu haka wurin ya koma fadama, noman rani ake yi a wurin, wasu kuma suna aikin fadamar rake, wasu kuma suna aikin lambu na kayan marmari, irinsu ayaba da gwanda da dai sauransu.

5.8 Koro

Koro suna ne na wani wuri da wata macijiya take zaune. Ana kiran wurin da macijiyar take da sunan macijiyar, wato sunan na macijiyar ne. saboda haka, ita macijiyar ita ake kira ‘Koro’. Mazauna wannan wurin suna bautar wannan macijiya ne a matsayin abin bautarsu.

Malam Abubakar, ya bayyana cewa: “Ita wannan macijiya da tana cikin iccen Duwu ne, a wancan lokaci a nan wurin iccen ake zuwa ana yin roqo, kuma nan ake ajiye sadakar da aka kawo a aje a wanan wurin. Irin abubuwan da ake kawowa sun haxa da turare

¹² Hira da Malam Ibrahim, s ranar 13/o6/2015

da auduga da wuri da dai sauransu. Amma yanzu da iccen Duwu xin ya faxi sai ta macijiyar ta koma cikin wani iccen Durumi wanda ke vulvulowar da ruwa daga cikinsa. Yanzu haka, macijiyar nan tana nan cikin wannan kogo. Ya qara da cewa ita wannan macijiya tana da wobuwa iri-iri, shi ya sa duk mutumen da ke wurinta, bai yadda ya yi rantsuwa da ita domin tana kashe shi. Idan kai roqo ga biyan buqata. Ni ganau nake ba ji yau ba, domin na nemi buqata kuma na samu ko biyan buqata.”¹³

Mai Unguwa Ali, ya bayyana cewa, “ita wannan macijiya sai sa’a ake ganinta. Yanzu haka, duk da kasancewar addinin Musulunci ya ratsa ko’ina, amma duk da haka ba a rantsuwa da ita. Yanzu kuma ba kullum ake zuwa xibar ruwa a nan ba kamar da. Sai dai har yanzu ana tsoron ta, kuma ba a maganar ta, domin duk inda kake kai maganar ta to sai ta same ka. Ni ma kaina, don ka zo nan ne nake gaya maka labari ne kawai. Amma duk karkarar nan ba wanda zai yadda ya yi maka maganar ta, domin kowa ya yarda da ita, kuma ya yi imani da ita duk da cewa kowa Musulmi ne, kuma an bar bautar ta.”¹⁴

Boka Gambo, ya ce, “a yanzu babu mai zuwa nan domin roqo. Duk da haka, duk wanda ya sake ya yi rantsuwa da ita to sai ta zo ta same shi, don haka mutane ba su yarda su yi ko hirarta. Kuma har yanzu idan aka dawo da roqo ko hidimomin mu a nan to sai ka ga aikinta, domin ai ba macijiya ba ce iska ce. Shi ya sanya ma duk wurin nan ba a kashin maciji, sai dai a ba shi haquri ya bar wuri.”¹⁵

Malam Haruna ya bayyana wa mai bincike cewa: “Har yau babu wanda ya tava ganin qarshen tsawon wannan macijiya, wato Koro. Duk wanda ya ce ya tava ganin qarshenta to qarya yake yi. Haka kuma ta baro wancan iccen da Duwu ne saboda faxuwar da ya yi, sai ta dawo cikin kogon Durumin nan, yanzu haka tana leqowa lokaci zuwa lokaci.

¹³ Hira da Malam Abubakar, ranar 2/8/2015.

¹⁴ Hira da mai Unguwa Ali, ranar 2/8/2015.

¹⁵ Hira da Boka Gambo a ranar 02/08/2015

Amma duk mutanen da ke wannan yankin, nan suke xibar ruwan sha da na aikace-aikace, dalilin haka ne ya sa aka yi aikin gayya aka katange wurin domin ruwan ya bar wucewa a banza. Tun da aka yi wannan aiki, ruwa ba su tava wuce katangar nan da aka yi musu ba. a taqaice dai yanzu haka babu abin da ake yi a wurin nan sai dai xibar ruwa.”¹⁶

5.9 Tsamiya Tara

Wurin da ake kira da tsamiya tara kamar yadda bayani ya gabata a babi na uku, cikin hirar da mai bincike ya yi da Malam Umaru Gundawa ya bayyana cewa: “Tsamiya tara wata ajiya ce da Allah ya yi domin mutanen da ba su da lafiya su je wajen ta su samu biyan buqata. Mutane daga wurare daban-daban suna zuwa nan, akan tura an kai su wurin kuma duk sun samu biyan buqata, wato lafiya. Mafi yawa daga cikinsu suna cewa turo su aka yi, wasu kuma su ce labari suka ji. Amma a lokaci xaya waxannan abubuwa duk suka vace, kodayake har yanzu ana samun xaixaikun mutane suna zuwa lokaci-lokaci.”¹⁷

Mai Unguwa Dabo ya qara da cewa: “Ko da suka tashi suna yara sun tarar da mutane na zuwa wurin nan suna tariyonsu domin samun biyan buqata iri-iri, kuma suna samu. Amma a yau babu mai zuwa wurin domin duk tsamiyoyin sun faxi sai wata tsamiya xaya tak ta rage tsaye a wurin. Tun lokacin da aka ga tsamiyoyin sun faxi, mutane suke zaton cewa mutantanin da ke wurin sun qaura daga wurin sun koma wani wuri. Tsamiyoyin sun faxi ne saboda sassaqarsu da mutane ke yi yau da gobe suna haxa maganin da za su sha ko su yi wanka, kamar dai yadda aka umurce su. A wata damina da aka yi iska sosai itacen suka faxi. Yanzu haka xan qauyen da aka samu dalilin tsamiyoyin ba sauran kowa a wurin, duk jama’ar sun tashi, wurin ya koma gonaki”¹⁸

¹⁶ Hira da Malam Haruna a ranar 02/08/2015.

¹⁷ Hira da Malam Umar, ranar 20/9/2015, a garin Gundawa.

¹⁸ Tushen bayani da ya gabata.

5.10 Jangarai

Kamar yadda bayani ya gabata, wannan wuri yana cikin Dajin Rugu da ke qasar Safana. Domin qarin bayani a kan tarihin wannan wuri sai a duba babi na uku da ke sama. Alhaji Abubakar Damo ya ce:” Wannan wuri da ake kira Jangarai nan ne fadar Sarkin Aljannu, shi ya sa duk arnen da ya kai arne dole sai ya riqa kai ziyara a wurin a qalla kowace shekara. Ya ce ya san lokacin da babansa da kakansa da duk zuriyarsu suke tafiya can idan shekara ta yi musamman a lokacin kaka. A lokacin tafiyar, duk danginsa sukan haxu gida kowa ya riqo sadakar da zai kai, (wasu suna kawo baqin xan akuya wasu kuma baqaqen kaji wasu kuma amfanin gonar da suka noma) bayan kowa ya hallara, daga nan sai su tashi zuwa Jangarai domin ziyara”.¹⁹

Boka Rabo ya bayyana cewa,” kamar yadda Alhaji ya yi masa bayanin wannan wuri a da, haka abin yake don haka su mutantanin da muke bauta wa su ke cewa a je wurin a kai gaisuwa wajen sarkin aljannu. Duk wanda bai je ba, sai sarkin aljannu ya yi tambaya cewa bai ga wane ba, wato cikin aljannun da suke bauta wa. Alal misali, gidanmu muna bauta wa dogo, don haka idan muka je an san kayan da dogo ke amfani da su, su za a kai. Amma ka ga yanzu duk an Musulunta, da ma ni kaxai ne nike bin addinin gargajiya, amma ni ma yanzu ina sallah. Duk gidanmu ko zuri’armu sun Musulunta, an bar waxannan al’adu. Yanzu haka nan kusa ban san wani mai zuwa Jangarai domin ziyara ba, hasali ma ka ga yadda dajin ya koma yanzu, duk ya cike ba ya shiguwa.”²⁰

¹⁹ Hira da Abubakar Damo a ranar 02/10/2015 a garin Gora.

²⁰ Hira da Boka Rabo, ranar 2/10/2015.

5.11 Unguwar Yawa

Kamar yadda bayani ya gabata dangane da tarihin Unguwar Yawa, kamar yadda muka samu labari daga bakin masu alaqa da abin ga irin bayanana da suka yi mana game da wannan wuri a halin yanzu.

A hirar da mai bincike ya yi da Malam Isiyaku babban xan Yawa ya bayyana mana cewa, “su zuriyar Yawa ne, sannan shi Yawa maharbi ne, duk wani surkulle da ake yi a kan harbi muna yin shi, domin Hausawa na cewa: “Gado girman xa.” Sannan “Kowa ya bar gida, gida ya bar shi.” Don haka muka riqi gadon gidanmu da gaske.

Bugu da qari, dangane da addininmu, mu Maguzawa ne na gaske domin duk Bamagujen da ke nan qasar Qanqara ya san da gidanmu. A da, duk lokacin da za a yi wani tarihiyo, sai ka ga manyan Maguzawa sun halarci gidanmu; idan wani taro za a yi shi ma haka. Haka kuma, idan za a fita yawon farauta, nan gidanmu ake haxuwa, sai dai kowa yana da irin tariyon da yake yi na gidansu. Mu dai abin da mai gidanmu yana bautawa wani aljani ne da ake kira Xan Gajere Sarkin Baka. Don haka, duk lokacin da za a fita farauta, sai ya je wurin shi ya kai masa kaya, sannan ya nemi sa’a wurinsa kana yake fita”.²¹

Yahaya Yawa ya tabbatar da cewa, “Mu a gidanmu muna bauta wa Xan Gajere ne, domin shi ne aljani mahalba ke aiki da shi, shi ne Sarkin Baka a cikin aljannu. Don haka yana da kibiya guda huxu da malfa kwari da baqa da gatari da Gazara, duk gidanmu kowa ya san da waxanan kayan, suna nan aje a gidan. A duk lokacin da za a je wajen tsamiya, domin nan ne xan gajere yake, dole ne a je masa da durguwar akuya da kaza ita ma durguwa domin a yanka masa ya sha jini sannan ya ba da sa’a, wani lokaci har fitowa yake yi a gan shi.”²²

²¹ Hira da mai bincike ya yi da Malam Isiyaku babban xan Yawa, ranar 2/1/2015 a Unguwar Yawa.

²² Hira da Yahaya Yawa a 02/01/2015.

Amma a yanzu, Yahaya Yawa ya ce, duk ba abin da ake yi domin duk sun Musulunta ba mai sha, kuma babu mai halbi tun lokacin da aka Musulunta. Sai dai kawai har yanzu shi babbanmu Isiyaku Yawa yana ba da maganin daji (ciwon daji).

Isiyaku Yawa ya bayyana wa mai bincike cewa: “Yanzu haka ina ba da maganin ‘yan daji, sannan idan na ba da magani ba na cin tara. Amma maganar tsafi shi kam tuni na bar shi. Ita kanta tsamiyar tana nan cikin gonata, ba a komai game da tsafi a wurin nan. Duk al’adun da ake yi gidanmu a da kamar na aure da sauran al’adun yau da kullum, duk an bar su tun da aka musulunta aka bar su.”²³

5.12 Dutsin Balme

Bayanai game wannan wuri (tarihinsa da inda yake) sun gabata a babi na uku, kamar yadda aka same su a hirar da mai bincike ya yi da magabata. Alal misali, a hirar da mai bincike ya yi da Malam Ali ya bayyana masa cewa, “Ko da suka zo wannan wuri sun iske mutane suna zuwa fata (roqo), kuma shi wannan dutsen ba qwara xaya ba ne duwatsun guda biyar ne, sannan ana zuwa wurin dukkansu. Kowane dutsin yana da sunansa kamar haka:

1. Shura shuxiye.
2. Di-origo
3. Shuxin Datti e.
4. She-nigel.
5. Shirgingin.

²³ Hira da Isiyaku Yawa (2015).

Kamar yadda aka jero sunayen to haka suke kowane yana da vangaren shi daban, ba dunqule suke wuri xaya ba. Don haka ba ko'ina ake faxawa ba, a'a daga na farko ake fara roqo zuwa na qarshe, wato daga Shura shuxiye ake fara roqon zuwa shirgingin (na qarshe).

Waxannan duwatsu su ake kira Duwatsu Bulme, kuma duk abin da mutum ya roqa a wurinsu to Allah na biya masa buqatarsa. Lokacin da muke yara sau da yawa muna iske kaji da awaki da kuxi da turare da sutura duk an kawo wurin da niyyar neman biyan buqata, kuma ana dacewa. Da yawa daga cikin mata masu neman haihuwa suna zuwa kuma su samu biyan buqata. Su ma mata masu neman aure idan suka zo suna samun sa'ar dacewa da mazan da za su aure su. Haka su ma masu neman kuxi da waraka daga rashin lafiya duk suna zuwa, kuma ana dacewa.”

Alhaji Adamu, ya bayyana cewe, shi wannan dutsi yana da karamomi sosai, domin duk abin da mutanen nan da ke zuwa nan nema suna samu su dace da shi. Mutane suna zuwa suna roqo, idan sun yi roqo suna kawo sadaka iri-iri wasu suna kawo kuxi, wasu hatsi, wasu zannuwa da dai sauran irin waxannan kayayyakin. Ya qara da cewa: “Ba ni mancewa lokacin da ina yaro, wata mata ta zo da mijinta, suka ce daga nesa aka ce masu su zo nan, idan suka yi roqo Allah zai ba su haihuwa. Da suka zo, ni na kai su duk wuraren Duwatsun nan suka yi roqo, da suka kammala sannan suka yanka kaza nan a Dutsin Shirgingin, sannan suka karkari qasar kogon Dutsin Shuxin Datti'e. Bayan sun gama komai, mijin ya xauki alqawarin cewa idan matarsa ta haihu zai zo ya yanka musu xan akuya. haka ko aka yi, bayan shekara xaya ya dawo ya yi yankan.”²⁴

Bugu da qari, ya bayyana mana sunayen da ake kiran waxannan duwatsu da Hausa; ba kamar yadda Malam Ali ya faza wa mai bincike da Fillanci ba, domin wurin Filani ke zagaye da duwatsun. Sunayen duwatsun da Hausa su ne:

²⁴ Hira da Alhaji Adamu a ranar 02/01/2015.

- a. Shuxuwa
- b. Wurin fata
- c. Xakin dattawa
- d. Huntun Dutse
- e. Shirgingin

Bilkisu Mani ta bayyana cewa, “Ni rakiya naje a wannan dutsin, amma daga baya, ta nuna mana cewa ta zo roqo ne tana neman ta samu miji, sannan ‘yar uwarta, (wato yayarta) haihuwa take nema domin kimanin shekararta goma sha tara da aure amma ba ta tava vatan wata ba, shi ya sa mijinta ya ce ta zo nan ta yi roqo qila ta dace, kuma ana dacewa, domin sun ga wata ta gaya musu ta yi shekara goma (10) ba ta haihu ba, amma da ta zo ta yi roqo Allah ya ba ta haihuwa, yanzu haka ‘ya’yanta takwas (8). Sannan ta gaya mana cewa akwai ranar da ba a zuwa, wato ranar Asabar, sannan sai mutum ya zo sau bakwai, idan ya ga wata macijiya to ya yi sa a, idan kuma bai ga macijiya ba, to sai dai ya sake.”²⁵

Da mai bincike ya tambaye ta yanzu wurin wa take roqo? Sai ta ce masa: Ita dai ga ta nan, idan ma Allah ne ko iskoki, ita dai roqonta take so a amsa a biya musu buqatunsu.

5.13 Tsamiya Mai Zane

Bayanin kan tarihin wannan wuri ya gabata a babin na huxu. Boka Gambo, ya bayyana cewa ya gaji wannan tsamiya ne daga wajen kakarsa ta wajen uwa, domin ita ta riqe shi.” Don haka, duk kayan da take amfani da su wajen tariyo ni na gaje shi a wurinta”. Ya qara da cewa: “Wannan wuri, wuri ne da take gudanar da tsafinta domin aljannun da take amfani da su, su ne suka nuna mata wurin da za ta riqa yi masu hidima, a duk lokacin

²⁵ Hira da mai bincike ya yi da Bilkisu Mani, ranar 2/1/2016, a garin Mani.

da buqatar hakan ta taso. Don haka, idan marar lafiya ya zo can ake kai shi a yi masa wanka, idan buqatar haka ta taso, har yanka ma idan za a yi a gindin tsamiyar ake zuwa”. Ya qara da cewa: “Ni da wayona ban tava ganin wanda ta yi wa magani bai warke ba.”²⁶

“Mafi yawan dabbobin da take yankawa duk baqage ne da suka haxa da awaki da kaji sannan ita ma ba ta cin naman duk da ta yanka wanda ta yi sadaka ko tarihi da su, sai dai mutane su ci. Bugu da qari, akwai wasu qarafuna da take amfani da su wajen xaure mahaukaci; mutum ko baqaqen aljannu suka hau shi idan aka xaure shi da wannan qarfe mai kama da ankwa to bai iya kwancewa”.²⁷ A yanzu, Boka Gambo shi ke wannan aiki, amma shi ba ya zuwa wurin Tsamiya Mai Zane, dukkan aikinsa a gida yake yi. Duk wani mahaukaci da za a kawo nan zai yi masa magani. Amma yana tare da waxannan iskokin nata, domin shi ya gaje su.

“Wannan ankwa ta qarfe ita ake sanya wa marasa lafiya a qafafu. Idan ka ga an kwance su to ya samu lafiya. Don ka ji marar lafiya yana magana kamar mai lafiya, kai da ba ka sani ba kana iya cewa lafiyarsa lau. Da na zo na tava wannan qarfe zan gane ya warke ko bai warke ba, domin da ya warke za ka ji qarfen ya yi sanyi kamar ka sa masa qanqara; idan bai warke ba za ka ji qarfen da zafi kamar garwashin wuta. Saboda haka wannan sai mu da ke aikin ke gane hakan.”²⁸

A vangaren maita kuwa, akwai hanyoyi da yawa da muke bi muna gane maye. Hanyoyin kuwa su ne; (a) Ta yin sanwa, idan aka ce an aza sanwa a unguwa duk wanda ake zargi da maita to sai ya zo ya iza wannan wutar, da ya iza ta to mun san cewa maye ne, sai a mai da shi gefe guda. (b) Idan kuma marar lafiya aka kawo mana wanda aka gaza gano rashin lafiyarsa to mu muna ganewa ta hanyar wannan gado da muka yi. (c) Idan sammu

²⁶ Hira da Boka Gambo, ranar 11/5/2015, a qauyen Mai Daro.

²⁷ Tushen bayani da ya gabata.

²⁸ Tushen bayani da ya gabata.

aka yi masa to da na gane shi zanga hayaqi na tashi bisa kansa, daga nan zan yi masa wani tuwo a cikin wannan tukunya mai baki biyu da ya ci za ka ga ya fara amayo wasu abubuwan da aka yi masa sammu da su.

Akwai wani malami da ake kira Abubakar daga garin Xan-Ali da aka kawo wurin nan bayan ya yi shekaru ba ya da lafiya. Mahaifinsa ya kashe kuxi sosai wajen nema masa magani, amma abin ya gagara, wato lafiya taqi. Da aka kawo shi nan sai na gane cewa sammu aka yi masa, da na yi masa wannan tuwon, sai ga shi yana ta aman sammun da aka yi masa, bayan sati biyu ina ba shi magani a gidanmu, ya samu lafiya.”²⁹

5.14 Dutsin Runka

Tarihin wannan dutsin ya gabata a babi na uku musamman game da ban al’ajabin da ke tare da wannan wuri. Abubakar Sarkin Baka, ya bayyana cewa: “Lokacin da ana yaqi babu wanda ya tava cin Runka da yaqi domin akwai wani dutsi da ake kira dutsin Runka. Duk da yake qarami, akwai wata aljana da ke zama wurinsa, ita take kare duk wani mutum da ke garin Runka a wannan lokacin. Da yake Runka tana gindin dutsin ne, saboda haka a duk lokacin da wannan aljana ta ga mahara sun taso wa garin, sai ta hau saman dutsin nan ta kama fito/guxa. Duk xan garin nan da ya ji wannan fito to ya tabbatar da gari babu lafiya ke nan. Nan da nan sai ka ga mutane maza da mata, yara da manya sun rugo wurin nan tunkari wannan dutsin, kafin ka ce kwabo duk ta rufe garin, abin ban mamaki har da dabbobin garin sun san wannan fito/guxa. Amma a yanzu Runka ta tashi daga nan ta koma sabon mazauninta da take a yanzu, kuma shi wannan kufai na Runka wato tsohon garin yana nan da duwatsun, yanzu sun koma cikin gonaki, suna nan kusa da dutsin Gimi, inda

²⁹ Tushen bayani da ya gabata.

tsohon garin Runka yake. Kuma a halin yanzu ba wanda ke bauta wurin domin duk an Musulunta.”³⁰

5.15 Tsamiyar Korau

Bayani ya gabata a kan tarihin wannan tsamiya a babi na uku, inda aka bayyana cewa ana yi mata laqabi da Tsamiyar Korau ko Tsamiyar Sarkin Katsina Muhammadu Korau ko a kira wurin da take Unguwar Tsamiya. Kamar yadda bayani ya gabata. Farfesa Munnir Mamman Darma (2011) ya bayyana a cikin littafinsa mai suna *Tarihin Unguwannin Birnin Katsina* cewa: “Wannan unguwa ta samo asalinta ne daga wata babbar itaciyar tsamiya da ke tsakiyar unguwar. A qarqashin wannan itaciya ne mutane suke zama, suna saye da sayarwa. Bayanin ya nuna cewa, ana sayar da kayayyakin masarufi da kayan abinci da ake kawowa daga qauyuka; sannan mutane daga ko’ina cikin Birnin Katsina suna zuwa sayen waxannan abubuwa. Wato kamar wata ‘yar qaramar daba ce ta kafu a wurin. Bayani ya nuna cewa wannan tsamiya tun lokacin Have take, kuma har yanzu tana nan.

Sambo (1993) a cikin kundinsa mai suna sauye-sauyen mulki a Katsina ya nuna mana cewa a qarqashin wannan tsamiya ne Muhammadu Korau ya yi ‘yan aikace-aikacen tariyonsa, bayan da ya amshi mulki daga hannun Have. A wannan lokacin ya tarar da Durvawa suna bauta a Durvi-ta-kusheyi, shi ko da ya zo ya qirqiro nasa wurin bautar, wato qarqashin wannan tsamiya, a dalilin haka mutane suka riqa zuwa bauta wurinta, har aka fara saye da sayarwa har daga baya wurin ya bunqasa ya zama kasuwa.

Daga baya Sarki Korau ya sa aka fasa masa qofa daga cikin gidansa wadda ke zuwa wajen tsamiyar.

Alhaji Halilu ya bayyana cewa: “Wannan tsamiya ta daxe, domin tun lokacin mulkin Have take. Shi kansa Sarki Korau nan ya tarar da ita, sai dai shi ne sarkin Katsina

³⁰ Hira da Abubakar Sarkin Baka, ranar 2/8/2015, a Koro.

na farko da ya gina gidan sarauta a nan. Bayanin ya qara da cewa, Sarki Korau bai yi tsafi ba, domin asalinsa shi Musulmi ne, kuma shi ne sarki na farko Musulmi a Katsina; idan ma har ya yi tsafin to a cikin gidan sarki suke yin abinsu ba waje ba.”³¹

Faruk ya bayyana cewa: “A da, sarakuna sun yi amfani da wannan tsamiya wajen ‘yan tsafe-tsafensu, domin wasu lokuta sarki yana zana zama gindin itaciyar da daddare, sannan ya fi zuwa wurinta ranar Alhamis. Shi ya sa kowace Alhamis yake zuwa gidan ganye kuma ranar ce ake kixa tambura da daddare.”³²

Ahmad Rumbuna ya tabbatar da cewa: “Lokacin da suke zuwa makaranta a (G.C.K), wannan hanya ko lungun gidan ganye ko tsamiya ba ya biyuwa, a lokacin kowa ya san akwai wata aljana da ake kira Cika Xauki. Takan fito da dare da siffar yarinya qarama da baho da shebur duk wanda ta ci karo da sai tare shi ta ba shi bahun da shebur ta ce masa: “Cika xauki.” Idan kuma da tsakiyar rana ne kana iya jin an kasha ka da mari. Shi ya sa kwata-kwata ba mu bin hanyar sai dai mu zagaya ta qofar soro.”³³

Shi kuwa Sarkin Tarihi Na Katsina yana da ra’ayin cewa: “Yan surkullen da sarakuna ke yi, duk a cikin gida suke yin abinsu. Domin kuwa kwanan nan sarkin Katsina ya sa a sassaqe bangon wani xaki a nan cikin gidan sarkin. Ana cikin sassaqqar bango sai aka iske wata fitilar a-ci-balbal tana ci a cikin bangon. Dole sarki ya sa nan da aka mayar da qasa a rufe ta. Wannan shi ne dalilin da ya sa na ce sarakuna a gida suke surkullensu.”³⁴

Bayanin da ya gabata dangane da wannan matsafa ta qasar Katsina a da ya nuna abubuwan da suka faru ne a da. A yanzu, wannan iccen tsamiya babu shi, an shuka

³¹ Hira da Alhaji Halilu Sarkin Tarihin Katsina, ranar 4/2/2015, a Qofar Soro.

³² Hira da Faruk xan shekara 34, ranar 3/1/2016, a garin Katsina.

³³ Hira da Ahmad Rumbuna xan shekara 45, ranar 3/4/2016, a garin Katsina.

³⁴ Tushen bayani mai lamba 31, ranar 04/02/2015 a garin Katsna.

dalbejiya an da masallaci a wurin sannan duk an bi qasar wurin an shafe da suminti. Ita kanta qofar bai ta gidan ganye mai zuwa tsamiya an rufe ta.

5.16 Naxewa

Wannan babi ya gabatar da bayanai masu bayyana abubuwan da suka faru a da ne dangane da matsafun qasar Katsina. Haka kuma, babin ya tattauna game da yanayin da matsafun suke ciki a halin yanzu. Bayanan sun nuna cewa wasu wuraren suna nan da sauran rayuwa, wasu suna nan suna shure-shuren mutuwa, wasu kuwa, tuni Allah ya riga ya yi ikonsa a kansu, domin sun wargaje. Babu su, babu masu tsafi a wurin, wata qila ma su kansu iskokin sun qaura sun bar wurin.

BABI NA SHIDA

6.0 TASIRIN ADDINI DA ZAMANI A KAN MATSAFUN QASAR KATSINA

6.1 Shimfixa

Sau da yawa ana samun al'umma Musulmi amma ba su saki abubuwan bautarsu na gargajiya (Tsafi) ba. Hasali ma, saboda irin imanin da Bahausha ya yi da tsafi yake yi masa kirari da: "Tsafi gaskiyar mai shi." Wato duk abin da hankali bai iya aminta, tunani bai kawo ba, idan aka yi tsafi abin nan na iya wakana nan take. Wannan babi zai yi waiwaye adon tafiya domin gano yadda addinin Musulunci ya shigo qasar Katsina har ya yi tasiri ga mutanenta, ya sanya suka sauya abubuwan bautarsu suka riqi buwayayyen abin bauta guda xaya.

6.2 Bayyanar Addinin Musulunci Qasar Katsina

Musulunci ya bayyana a qasar Hausa tun kafin qarni na goma (Q10), idan an yi la'akari da wasu qasashen Afirka, musamman irin Barno wadda ta karvi addinin Musulunci gabanin qasar Hausa. da yake mutanen qasar Barno suna zuwa qasar Hausa kasuwanci a garuruwan Katsina da Kano, domin su ne suka shahara a harkokin kasuwanci tun wajajen qarni na tara zuwa qarni goma sha biyu (Q 9 - Q12). Yahaya (1988) da Bunza (1990) duk sun tabbatar da hakan. Sun bayyana cewa, akwai hulxar cinikayya tsakanin qasashen Afirka irin su Turabulus da Fezzan da Morocco da Timbuktu da Agadas da Tafkin Chadi da kuma Barno.

Bayanai sun tabbatar da cewa dukkan waxannan qasashe suna hulxa ta kasuwanci da qasar Hausa, ta hanyar nan da ta taso daga Morocco ta biyo Sijilmasa ta iso har Katsina. Akwai kuma xayar hanyar 'yan kasuwa wadda ta fito daga Turabulus ta biyo ta Agadas zuwa Katsina. An tabbatar cewa ta waxannan hanyoyi ne manyan Shehunan addinin

Musulunci suka biyo zuwa qasar, sannan kuma hanyoyin nan ne Hausawa ke bi zuwa wasu qasashen don neman ilmin addinin Musulunci.

Ba abin mamaki ba ne, a sami vurvushin Musulunci a qasar Hausa tun gabanin qarni na tara ba. musamman idan an yi la'akari da qasar Barno wadda ke maqwabtaka da qasar Hausa da ta riga Hausawa haxuwa da baqin fatake 'yan kasuwa da malamai masu yawon yaxa addinin Musulunci. Don ita Barno tana shigowa qasar Katsina da Kano don yin cinikayya ke nan ana iya cewa, ta dalilin haka qasar Hausa ta samu vurvushin addinin Musulunci.

Bugu da qari, masana ilimin tarihi sun lissafo a baya suka tabbatar da cewa addinin Musulunci ya qarfafa ne a qarni na goma sha huxu (Q 14) lokacin da aka sami Fulani Torankawa qarqashin jagorancin Shehu Usman Xanfodiyo da Malam Musa Jokollo, da zuwan qungiyar wasu Wangarawa qarqashin jagorancin Malam Abdulrahman Zaiti da zuwan wani malami mai suna Shehu Abdulkarim Almagili. To amma, duk da cewa an tabbatar da zuwan addinin Musulunci qasar Hausa a qarni na goma sha huɗu (Q 14), ilmin addinin Musulunci bai bunqasa ba, sai a qarni na goma sha biyar (Q 15) a dalilin samuwar qarɓin wasu malamai irin su: Abdullahi Sika da Wali Danmarina da Wali Danmasani da Muhammadu na Birnin Gwari. Waxannan malamai su suka kafa makarantu da masallatai don koyar da mutane ilmi da yadda ake ibada.

Haka kuma Ibrahim (1982) ya bayyana cewa addinin Musulunci ya shigo qasar Hausa ne bayan an samu manyan kasuwanni daga baya, domin addinin ya daxe da shigowa qasashen Afirka ta yamma, dalilin haka kuwa shi ne rashin manyan kasuwanni da kuma kyawawan hanyoyin safara waxanda suka haxa wannan qasashe da sauran qasashen Afirka ta yamma. A wannan lokaci kuwa fatake suna daga cikin manyan hanyoyin yaxa addinin

Musulunci. Saboda haka kafin addinin Musulunci ya zo qasar Hausa sai da aka sami waxannan manyan hanyoyin ciniki sun haxa qasar da qasashen da suke bakin gavar Teku. Wasu daga cikin hanyoyin su ne:

1. Sijilmasa (Morocco) - Mauritaniya - Taghata - Taodeni - Tambutu - Katsina - Kano.
2. Tarabulus (Libiya) - Air - Katsina - Kano.
3. Masar - Fezzan - Kanem Borno - Kano - Katsina.
4. Masar - Darfur Waday - Kanem Borno - Kano - Katsina.

Waxannan hanyoyi ba fatake kaxai ke binsu ba, har da sauran qabilun Afirka ta Yamma waxanda suka fara shiga addinin Musulunci kamar Mandingo da Wangarawa da Fulani duk ta nan suka bi zuwa Makka domin aikin hajji.

Wani dalilin kuma shi ne Katsina tana da babbar kasuwa a wajen tsakiyar qarni na goma sha biyu, inda fatake da yawa, (Larabawa da Azbinawa da Wangarawa) suke haxuwa. Shi ya sa ake ganin cewa addinin Musulunci ya zo Katsina a lokacin Sarkin Katsina Muhammadu Korau (720A.H./1320AD - 754A.H./1353AD). An ce shi Korau Bawangare ne kuma malami, ya yi aiki a fadar Sarkin Katsina Jubda Yaqi ko Sanau, wanda shi ne sarki na qarshe a zuriyar Durvawa a arewacin Katsina.

Bayan rasuwar Sarkin Katsina Korau, sarakunan da suka biyo bayansa watau sarkin Katsina Ibrahim Sara da Katsina Ali Murabus duk Musulmai ne, kuma sun taimaka wajen yaxa addinin Musulunci. Amma wanda ya havaka addinin Musulunci a Katsina shi ne sarkin Katsina Ibrahim Maje (900A.H./1494AD - 927A.H./1520AD). Wannan sarki shi ya yi qoqarin yaxa addinin Musulunci ga kowa da kowa a qasar Katsina. Ya umarci talakawansa da su gina masallatai su kuma dinga yin salloli biyar a cikinsu. Wanda ya qi kuma, a kawo shi ya yi masa horo. A lokacinsa ne kuma malamai da yawa suka ziyarci Katsina cikinsu har da Shaihu Al-maghili.

A lokacin sarkin Katsina Jan Hazo Bakki (1028A.H./1618AD – 1058A.H./1648AD), ilimin addinin Musulunci ya havaka a Katsina, a lokacin nan an gina makarantu da yawa. A lokacin kuma qasar Katsina ta qasaita da babbar kasuwa. Faxin qasar a arewa sai da ya haxa da Maraxi, a kudu kuma har Birnin Gwari, wajen yamma kuma har Zamfara. Amma bayan lokaci qanqane da Gobir ta kawo qarfi sai daular Katsina ta yi sanyi.

Daga addinin gargajiya a Katsina, abin da ya biyo bayansa shi ne addinin Musulunci. Da yake addinin Musulunci ya yi yaqi da addinin gargajiya, shi ya sa Musulunci ya yi saurin karvuwa ga Katsinawa, sannan da ma sun yarda da cewa akwai abin da ake bautawa ko da kuwa ba a ganinsa. Sannan akwai al’adun Hausawa waxanda addinin gargajiya ya hana, amma addinin Musulunci ya yi sauqi kansu. Saboda haka ta wannan vangare ma ba su samu matsala da hane-hanen da addinin Musulunci ya yi a kan wasu al’adu na gargajiya ba. Ta haka ne addinin Musulunci ya rushe mafi yawa daga cikin waxannan tsafe-tsafen da aka yi a da. Haka kuma, malamai da dama sun yi ta kwararowa zuwa qasar Katsina domin su koya wa jama’a tauhidi. Bugu da qari, idan muka dubi irin gudunmuwar da sarakuna suka bayar wajen rushe addinin gargajiya a qasar Katsina, za mu ga cewa su ma sun taka rawar gani wajen havaka addinin Musulunci.

Ibrahim (1982) ya kalli tasirin da addinin Musulunci ya yi a kan matsafun qasar Katsina, ya ce: “Zuwan addinin Musulunci ya yi tasiri a kan da yawa daga cikin Maguzawan qasar Katsina, ya sa duk sun yar da addinansu na gargajiya sun xauki addinin Musuluci. Saboda shi addinin Musulunci a duk inda ya bayyana, qoqari yake ya nashe tsohuwar hanya ta bauta ba tare da masu hanyar sun farga ba. Yanzu bari mu dubi yadda zuwan Musulunci ya yi tasiri a kan Maguzawa ko matsafan qasar Katsina.

Babban tasirin da addinin Musulunci ya yi a kan Maguzawa shi ne yadda ya wayar da hanyar tunaninsu. Da yake da ma sun yarda akwai Ubangiji, sai dai ba su tunawa da shi sai lokaci-lokaci. To amma da suka lura da matsayin ubangijinsu suka kwatanta shi da na Musulmai (Allah), sai suka fahimci cewa Allah ya fi nasu Ubangiji domin ko da yausha cikin bautarsa ake, sannan akwai kuma qayyadajjiyar hanyar bauta masa, a ko'ina za a yi bautar, ba a haxa bautarSa da kowa da komai, domin darajarsa ta fi ta kowa ta fi komai. Imani da wannan wajibi ne ga dukkan wanda ya karvi kalmar shahada ya Musulunta. Bugu da qari, wannan yana daga cikin abubuwan da suka fara raunana qarfin tsafe-tsafen Maguzawa, saboda da wannan aka fara cin nasara a kan zukatan Maguzawa, kuma wannan shi ne mataki na farko da na tasirin addinin Musulunci a kan Maguzanci.

A maimakon 'ubangiji' da Maguzawa suka sani, sai suka canza zuwa 'Allah'. Wannan canji ya faru ne daga fifikon da suka gani tsakanin amfani da kalmar 'Allah' da kuma 'ubangiji'. A nan tasiri ya fito sosai. Daga cikin sarautar Maguzawa akwai sarkin noma da sarkin Arna. Sarkin Arna shi ne mai sasantawa idan akwai wani rikici kamar na gona ko tsakanin miji da mata. Haka kuma idan aka kama varawo da sauran irin waxannan laifuka. A maimakon sarkin Arna, mai gida ke yanke hukunci idan wani laifi ya gudana tsakanin mutanen gidansa. Musulunci ya vatar da wannan ayyuka, saboda ya kawo shari'a wadda ta shafi dukkan rayuwar xan Adam, Musulmi da wanda ba Musulmi ba. Ba wanda zai iya yanke hukunci sai Alqali, wanda kodayaushe masanin alqur'ani da hadisi da sunna ne, wato tsarin da addinin Musulunci ya dogara a kansa.

Greenberg (1946: 24-25) ya yi magana kan yadda shugabanci ya koma hannun Fulani waxanda suka jaddada Musulunci, suka karvi ragamar mulki. "Amma duk da haka akwai sarauta irin ta Maguzawa sai dai ba ta ayyanar da wani aiki. Komi Maguzawa za su yi sai da yardar sarakunansu Fulani. Idan alqali ya yanke shari'a ba wani wanda zai iya

tayarwa. A maimakon zuwa wajen sarkin Arna, Maguzawa wajen alqali suke zuwa. Kuma shari'ar alqali suka yarda da ita. Wannan shi ne mataki na biyu na tasirin da addinin Musulunci ya yi a kan Maguzanci. Haka kuma wannan yana daga cikin dalilan da suka sa Maguzawa da suka fara bijire ma sarakunansu, suka koma ga shari'ar Musulunci. Haka kuma, lalacewar tsarin sarautar Maguzawa shi ma wani tasiri ne Musulunci ya yi a kan Maguzanci; shi ma rashin ganin mahimmancin hukuncin maigida ko na sarkin Arna sai na alqali mai amfani da littafi don samo gaskiya wani tasiri ne na addinin Musulunci a kan Maguzanci.

Tasirin addinin Musulunci a kan Maguzanci bai tsaya a nan ba, kasancewar Maguzawa na barin addininsu na tsafe-tsafe su karvi addinin Musulunci ya kawo sauyi sosai ga tsarin rayuwarsu. Domin karvar addinin Musulunci canjin rayuwa ne, gaba xaya. Dole wanda ya karvi addinin Musulunci ya yarda da hukunce-hukunce da duk ya qunsa. A nan ba sauran bin al'adu irin na Maguzawa kamar auren mata da yawa tun da addinin Musulunci ya qayyade yawan matan da Musulmi zai iya aure, watau mata huxu matuqar ba zai sanya su cikin wahala ba. Ba a yarda Musulmi ya sha giya ba duk da yake a rayuwar Maguzanci an xauki shan giya a matsayin abinci.

Wajibi ne ga duk wanda ya karvi addinin Musulunci ya kiyaye tsarin hanyoyin addinin Musulunci. A nan idan Maguzawa sun karvi Musulunci tsarinsa na kawo masu canjin rayuwa gaba xaya. Wannan babban tasiri ne a kan Maguzawa. Tasirin addinin Musulunci ya kawo wa Maguzawa sha'awar rayuwar Musulunci har su guje wa nasu tsarin rayuwa.

Saboda wannan tasiri na Musulunci a kan Maguzawa, shi ya sa duk Bamagujen da ya Musulunta, ba ya son hulxa da wanda bai Musulunta ba, wanda ke cikin Maguzancin. Don haka suna tsargar kansu, wanda ya sanya inda duk suke zaune su kaxai suke zama, ba

su tarayya da Musulmai sai dole. Koda akwai hulda tsakaninsu da Musulmai ba wata mai qarfi ba ce, saboda bambancin da tasirin Musulunci ya sanya cikin zukatansu.

Idan muka dubi sha'anin aure da suna a cikin al'ummar Maguzawa, tasirin Musulunci ya shige su, har a maimakon su bi hanyar gargajiya su xaura aure ko sanya suna kamar yadda suke yi da. Yanzu kuwa, malamai masana addinin Musulunci suke kira su xaura masu aure ko raxa suna. A cikin wuraren da mai bincike ya ziyarta ba wani wuri da ya iske wanda addinin Musulunci bai yi tasiri a kansu ba. Mai bincike ya lura cewa wasu ba su son a riqa yi masu maganar tsafi ko a ce su Maguzawa ne a da.

Akwai abin da Maguzawa suke kira da tsaurance, watau saurayi ya kwana da budurwa amma ba abin da ya gudana a tsakaninsu kamar yadda aka bayyana wa mai bincike a lokacin hira da su. Ita kam wannan al'ada wasu Maguzawa suna yin ta har yanzu; duk da yake tsarin addinin Musulunci ya yi hani ga mace da namiji balagaggu su kwanta wuri xaya matuqar ba ma'aurata ba ne. Idan har sun bari, to wani vangare ne na tasirin addinin Musulunci ya sa suka bari.

Maguzawa sun fi sanin tsafi bisa ga sauran addinai domin shi suka gada kaka da kakanni. Suna yin tsafi ta amfani da iskoki. Daga cikin iskokin da suke amfani da su akwai masu sunaye masu alaqa da addinin Musulunci. Alal misali, akwai malam na Alhaji, wanda alamar kamuwa da wannan iska shi ne kwaikwayon yadda ake arwalla. Bugu da qari, Maguzawa sun kasa iskoki kashi biyu. Akwai baqage, akwai kuma fararen aljanu. Baqaqen iskoki su ne masu mugunta, wato kafiran aljanu ke nan. Sai fararen su kuma su ne salihan iskoki ke nan, wato Musulmai. Wannan tsari haka yake ko a addinin Musulunci. Hasali ma, sunan da aka laqaba musu, shi ma tasirin Musulunci ne. Domin kafin zuwan Musulunci qasar Hausa, Hausawa ba su rarrabu ba har a kira wani vangare da Musulmai ko Maguzawa. Sai da Musulunci ya shigo kana aka bambanta Musulmai da waxanda ba su

karvi shahada ba, waxanda suke a kan addininsu na gargajiya. Shi ya sa ake kiran su da maqiya addinin Allah.

Wani tasirin da Musulunci ya yi a kan Maguzanci shi ne duk Bamaguje na Katsina yana da tsaga, irin tasu wanda ake kira da hatimin noma a da. A halin yanzu saboda karvar addinin Musulunci, Maguzawa suna gudun irin wannan tsagar, domin suna son sajiwa da Musulmai. Wannan ya nuna irin sha'awar da suke da ita kan Musulmi, saboda tasirin addinin Musulunci a kansu.

Bugu da qari, a yau Maguzawa na amfani da kalmomi masu xaukar ma'ana a cikin addinin Musulunci, alal misali, a lokacin bikin mutuwa sukan yi rabon naman da aka yanka a wurin tsafi. Suna kiran rabon naman da 'naman sadaka.' Kalmar 'sadaka' ai kalma ce ta Musulunci mai kuma ma'ana a cikin Musulunci.

A lokacin gudanar da wannan bincike, mai bincike ya ziyarci wurare da yawa, amma duk wanda zai yi magana daga cikin Maguzawa za ga ji yana cewa, suna ba da magani amma ka san su nasu magani ne amma sauqi ko lafiya Allah ke bayar da ita. Wannan shi ma tasiri ne na addinin Musulunci a kan addinin Maguzanci.

6.3 Tasirin Zamani A Kan Matsafun Kasar Katsina

Kamar yadda tasirin addinin Musulunci yake a kan Maguzawa ko wuraren tsafe-tsafen Maguzawa, zuwan Turawa qasar nan yana da irin nasa tasirin a kansu. Fitar da ire-iren tasirin da zuwan Turawa ya kawo wa Maguzawa zai ba mu damar ganin yadda Maguzawan suke kafin zuwan Turawa.

Zuwan Turawa qasar Hausa wani abu ne sabo idan aka kwatanta shi da zuwan addinin Musulunci. Ba kawai shigowarsu za mu duba ba, lokacin da tasirin shigowarsu ya shigi Maguzawa.

Fafunwa (1970) ya ce, addinin Musulunci ya shigo ta arewa, su kuma Turawa sun shigo ta kudu. Da shigowar Turawa da ta Musulunci akwai bambanci, kodayake ba ina magana ne a kan bambamcin zuwansu ba, wannan zai riqa zuwa a lokaci-lokaci don ganin wannan tasiri.

Bayanai sun tabbatar da cewa Turawa sun shigo arewacin Nijeriya cikin qarni na goma sha tara ne, amma ba su zauna da gindinsu ba sai qarni na ashirin. Wani marubuci ya bayyana cewa: “Turawa ba su samu mazauna a Nijeriya ta arewa ba sai cikin 1903. A wannan lokaci ne Lugga yakai hari qasashen Kano da Sokoto da Katsina don su zama qasashen mulkin gwamnatin Ingila.” Wannan yanki da Turawa suka kama, a cikinsa Maguzawa suke zaune. Ko da Turawa suka shigo Musulunci ya daxe da kafuwa, kamar yadda marubucin ya ce, “Musulunci ya tsufa da kafuwa kamar shekaru 500 kafin lokacin da Turawa suka zo.”

Turawa ba su sami kyakkyawar maraba ba saboda tsoron da mutane ke da shi na vata Musulunci. Sarakunan qasar Hausa sun nuna rashin amincewar Turawa su shiga qasarsu. Dole daga qarshe sai da aka bi yadda sarakunan ke so. Bunza, (2013:16) a cikin rubutunsa ya bayyana cewa:

Ko da aka ci qasar Hausa da yaqi, gwamna Lugga bai yarda a canza masu yadda suke tafiyar da shari'a da sauran hanyoyinsu na mulki ba. Duk wannan waiwaye ne don tuna baya, sannan da nuna tarihin zuwan Turawa qasar Nijeria ta arewa da kuma kafuwar addinin Musulunci wanda ya hana zuwan Turawa sakewa har ya yi wani tasiri. Amma duk da wannan kakagida na Musulunci, zuwan Turawa ya yi tasiri a kan Hausawa musamman Maguzawa (waxanda ba musulmai ba a qasar Katsina).

Lokacin da Turawa suka shigo wannan qasa a matsayin suna masu mulki, ‘yan-uwansu ‘yan mishanu sun biyo baya don yaxa addinin Kirista. Su ma nasu mulkin Kiristoci ne kamar yadda Smith (1976:180) ke cewa: “Masu tafiyar da mulkin mallaka a Arewacin

Nijeriya mabiya addinin Kirista ne daga qasar Turai.” Sarakuna da sauran jama’a, ba suna gudun shigowar Turawa ba ne, abin da suke gudu addinin Kirista da suko zo da shi. Wannan tsoro shi ya kawo gwamna Lugga ya qulla yarjejeniya da sarakuna don tabbatar masu da yaxa addinin Kirista ba za su shiga ba, kamar yadda aka bayyana a rubuce cewa: “An xauki alqawari, xaya daga ciki shi ne ‘yan mishan ba za su shigo wannan qasa ta Musulmi ba.”

Gwamna Lugga ya karya wannan alqawari, domin masu yaxa wannan sabon addini sun shigo, suka gina makaranta don ilmantar da yara. Amfanin waxannan makarantu wajen yaxa addinin Kirista, kamar yadda wannan marubuci ya ce: “Akwai ‘yan makaranta Musulmai da Maguzawa a waxannan makarantu, amma sukan koma addinin Kirista.”

Ta irin wannan hanyoyi ne Turawa suka samu shiga qasashen Hausa. Kamar yadda muka fahimta cewa wannan lokaci addinin Musulunci ya daxe kuma ya yi qarfi, ba abu ba ne mai sauqi a kawo addinin da zai rushe shi. Tun da kuma duk kusan Hausawa cikinsa suke. Kuma saboda irin addinin da Turawa suka zo da shi, sai aka shiga tsanarsu. Su kansu Maguzawa saboda irin tasirin da addinin Musulunci ya yi a kansu, ba su yi maraba da zuwan Turawa ba. Amma tun da shi tasirin shiga yake ba a sani ba, zuwan Turawa ya zo da irin nasa tasiri a kan Maguzawa wanda ya mamaye canjin halin tunaninsu. Wannan babban tasiri ne wanda zuwan Turawa ya kawo a kan Maguzawa. La’akari da launin fata da kuma nisan duniyar da Turawa suka fito, shi ma wani babban abin tunani ne wanda ya canza halin tunanin Maguzawa. Kamar kuma yadda Turawa suka zo a matsayin masu mulkin kai wanda Maguzawa ba su saba da shi ba.

Daga lokacin zuwan Turawa ne Maguzawa suka riqa guje wa addininsu na gargajiya. Sun riqa shiga cikin wannan sabon addini wanda ba ya yiwuwa ba tare da sanin karatu ba. Shigar wannan addini ya kawo wa Maguzawa hanyar sanin karatu, ya kuma

kawo musu cuxanya da mutanen da ba su saba da su ba. Bugu da qari, shigar wannan addini ya yi sanadiyyar rabuwa da addinin da suka saba da kuma yarda da wasu sababbin abubuwa. Babban waxannan shi ne canjin suna daga Maguzawa zuwa Kirista. Wannan canjin suna, daidai yake da canjin tsarin rayuwa, domin zama Kirista rabuwa ce da duk hanyar rayuwa irin ta Maguzawa. Littafin da ke qunshe da wannan addini ya yi magana kan duk wata hanya ta rayuwa, kamar maqwabtaka da cin abinci da hulxa da iyaye da neman aure da yin gaskiya da tunani da duk wani abu da ya shafi rayuwa. Wannan ya maye gurbin duk wata tada irin ta Maguzawa.

Tasirin zuwan Turawa bai tsaya ga waxanda suka karvi addinin Kirista ba kawai, har da waxanda suka riqe Maguzancinsu.

Babbar sana'ar Maguzawa ita ce noma, suna da nasu hanyoyi da suke noma, kamar yadda aka gani a baya, cikin babi na uku. inda suke zuwa wajen tsafinsu da kayan gona. Kana kuma noman da suke yi suna yin sa ne da qarfin jikinsu. Musababbin noma ga Maguzawa shi ne don samun abincin da za su ci. Shi ya sa, suka fi noma dawa da gero. Noman auduga da gyaxa da makamantansu suna yin sa ne don samun abin da za su sayi abubuwan masarufi da sauran buqatu na rayuwa. Xan abin da ya rage daga waxannan qananan amfanin gona suna kai wa kasuwa kamar yadda Greenberg (1946) ya nuna, domin ba wani muhimmanci suke ba duk wani amfanin gona ba idan ba dawa ba ne. Lokacin da Turawa suka zo, sun qirqiro hanyoyi waxanda suka canza rayuwar Maguzawa ta hanyar noma.

Crowther, (1922:134) ya yi magana kan wannan, inda ya ce: “Zuwan Turawa ya sanya an guje wa gado don neman kuxi.” Kamar yadda wannan marubuci ya ce, noman kuxi shi ne abin da Maguzawa suka koma, kuma ta hanyar noman ne suke neman su. Saboda haka a maimakon noman dawa sai Maguzawa suka shiga noman auduga da gyaxa.

Kayan gonar da Turawa ke saye don masana'antunsu na Ingila. Crowther ya qara da cewa: "A lokacin da hanyar jirgi ta iso Kano a shekarar 1911, akwai tan 19,288 na gyaxa da za a xauka zuwa qasashen Turai." Wannan ya nuna irin nasarar da Turawa suka samu ta amfani da kuxi a hanyar kasuwanci, domin kuxi sun zama abin da kowa ke so.

Turawa sun mayar da duk wata hanyar saye da sayarwa sai da kuxi. Saboda haka idan sun xauki kayan gona sun biya kuxi. Su kuma sai daga baya su kawo kayayyaki irin waxanda sai da kuxi za a iya sayensu. Ire-iren kayayyakin da suke kawowa sun haxa da tufafi da kwano da abubuwan hawa da sauransu. Wato kayayyaki ne waxanda ake buqata don hidimar yau da kullum. Haka kuma, Turawa sun kawo sabuwar hanyar biyan haraji ta amfani da kuxi. Kafin wannan lokaci Maguzawa ba su san haraji ba sai 'jizya' (harajin Musulunci) wanda ba da kuxi ake yin sa ba. Saboda biyan wannan haraji ya zama dole Maguzawa su nemi kuxi, hanyar neman kuxinsu kuwa ita ce noma. A maimakon abin da kawai za su noma, sai a noma abin da za a sayar domin a samu kuxi.

Tun da hanyar noman Maguzawa ta canza Turawa sun ci gaba da qoqarin kawo waxansu hanyoyin noma don cimma nasarar da suke da ita ta sayen amfanin gona domin bunqasa masana'antunsu. Sun kawo takin zamani da amfani da shanu don aiki ya yi sauqi, kuma ya yawaita a samu amfanin gona mai yawa. Maguzawa sun karvi waxannan hanyoyi a maimakon takin gida (juji ko kashin dabbobi) da amfanin da suke yi da qarfin tuwo.

A maimakon kasuwa da Maguzawa suka sani sai Turawa suka yi tasu kasuwar ta musamman don sayar da gyaxa da auduga watau filoti. A wannan kasuwa akwai malami mai duba wannan kayan noma ya ba da takarda ta nuna darajar amfanin gonar da ka kawo kafin a saya a biya. Wannan malami shi zai bi gonakin Maguzawa kafin ruwa ya sauka ya tabbatar sun share don hana tsutsa lalata abin da suka shuka. A wannan lokacin ne Turawa

kafin irin qarin farashin da aka yi don masu zuwa su noma. Haka xin kuma ke faruwa don neman kuxi suka sanya a gaba.

Daga wannan bayani da ya gabata muna iya ganin babban tasiri na amfani da kuxi da zuwan Turawa ya kawo a kan Maguzawa. Yanzu wannan tasiri ya sanya yawanci wasu harkokin rayuwar Maguzawa ba su yi sai da kuxi. Ba su yin aure sai da kuxi, kuma kayan xakin yarinya da kuxi ake saye. Saboda neman kuxi, Maguzawa na zuwa gonakin waxansu, wato (qwadago). Saboda kuxi sai su tona asirin gidansu ga baqo. Saboda kuxi sai su bar gidansu su tafi yawon duniya don samo kuxi. Saboda kuxi sai su shiga Musulunci don mai kuxi ya auri ‘ya’yansu. Saboda kuxi duk wata hulxa tare da su ake yi da sauran Hausawa Musulmai. Dangane da wannan, Crowther (1922:189) ya taqaice da cewa: “An manta da sha’anin gado don neman kuxi don ana ganin mai kuxi ya fi kowa.”

Kuxi sun shiga zukatan Maguzawa sosai, domin a halin yanzu sun mayar da wani tsafi da suke kira (Dodo) na noman kuxi kawai. Haka kuma, a halin yanzu, duk aikin da suke yi na dangane da tsafi to na neman kuxi ne, ba na gidan su ba ne ko na tsafinsu kawai ba. Suna neman kuxi wajen ba da magunguna. Wanda duk yake da wannan tsafi yana roqonsa abin da yake so. A yanzu, kamar yadda Maguzawa suka faxa mani cewa, babu abin da suke nema ga tsafi in ba kuxi ba.

Bugu da qari, wani tasiri na Turawa a kan Maguzawa shi ne dangane da sana’arsu, domin kullum sai ci gaba take. A halin yanzu Maguzawa suna amfani da na’urorin noma, irin na zamani kamar motar huxa da girbi. Suna amfani da takin zamani sosai har ba su damu da na gida ba. Sun tava bayyana wa mai bincike cewa, akwai wahala sosai wajen amfani da takin gida, saboda sai an xauka an kai gona sannan a baza, kuma ba kowane wuri yake samu ba a gona. Amma maimakon wannan wahala takin zamani buhu xaya da za su sanya ya wadatar.

Tasirin zuwan Turawa ne ya sa Maguzawa ke amfani da maganin qwari wanda Turawa suka kawo don hana qwari lalata amfanin gona. Ba kuma dole ba ne Maguzawa za su noma abin da za su ci kamar yadda suke a da, a maimakon haka sai su sawo daga kasuwa. Babban abin da suke nema dai shi ne kuxi, idan sun samu, suna biyan kusan duk buqatunsu da su.

Wani tasiri na zuwan Turawa shi ne ya canza babbar sana'ar Maguzawa. Kafin zuwan Turawa suna da hanyoyin kare kansu daga cuce-cuce, su kuma yi magani idan cuta ta kama su. Suna yin wannan ta amfani da iskoki. Greenberg (1946) ya ce: "Maguzawa sun miqa wuya ga duk abin da ya faru gare su, mai kyau ko maras kyau ga iskoki." Don faranta wa iskoki rai, Maguzawa har yanka dabbobi suke don su sha jini su yi aiki sosai. A wani lokacin da Turawa suka zo, sun zo da magani irin nasu. Sun kuma nazarci jikin xan'adam don samun magungunan da za su kare shi daga cuta. Akwai magunguna na warkarwa idan mutum ya kamu da cuta, akwai bambanci tsakanin yardar Turawa da ta Maguzawa tun daga farko. Turawa sun yarda mutum na iya maganin cuta ko kare kansa daga kamuwa da cuta (rigakafi); Maguzawa kuwa sun yarda iskoki ne kawai za su iya yin haka. Amma saboda tasirin zuwan Turawa a kan rayuwar Maguzawa, yau an wayi gari Maguzawa sun bar tsarin neman maganinsu, sun koma wajen na Turawa.

Turawa sun ilmantar da Maguzawa cewa ana iya samun cuta cikin iska da aka shaqa. Akwai kuma wadda ko shiga mutum ta yi idan wuri ba iska to ba za ta watsa ta ba da sauran irin waxannan. Amma idan ta kama akwai magani don warkar da ita. Magani na farko shi ne na tsafta don hana kamuwa da cutar, sannan kuma a je wajen likita. Ta irin wannan hanyar Maguzawa suke shiga cikin hanyar da Turawa ke bi, su hana cuta ko su warkar da ita. A yanzu kusan duk wata cuta ta Maguzawa asibiti suke zuwa. Sun bayyana wa mai bincike cewa, asibiti ta fi sauqi da biyan buqata. Ko da ciwon haihuwa ba su

tsayawa wajen iskoki sai asibiti. Don hana cuta, sun ce, cin abinci mai kyau kuma idan suka ji wani abu sai su hanzarta wajen likita.

Idan muka dubi wannan tasiri zuwan Turawan ta hanyar sadarwa za mu ga irin sauyawa da rayuwar Maguzawa ta yi. Maguzawa ba su san rediyo ba, kafin zuwan Turawa. Amma a yanzu radiyo shi ne abokin hirarsu ko da yausha, suna buqatar sanin labarun wasu qasashe. Ko da yake ba su mallakar radiyo mai hoto (talabijin), idan suka shiga birane sukan tsaya su kalla. A taqai, daga cikin dukkan hanyoyin sadarwa waxanda Turawa suka zo da su, wadda ta fi burge su ita ce radiyo. Shi za su iya saye kuma ba shi wahalar sarrafawa, sai ko yanzun da wayar hannu ta wanzu. Yanzu haka akwai wani Bamaguje da ya gaya wa mai bincike cewa shi yanzu har shiga yanar gizo yake yi saboda wayewa da kuma ci gaba.

Wani tasiri na zuwan Turawan ga sauya rayuwar Maguzawa shi ne, tafiya mai nisa ba da qafa suke yin ta ba, mota ko jirgi suke shiga. Wannan ya sha bamban da yadda suke kafin zuwan Turawa a lokacin da ba su waye ba, suna amfani da qafarsu ko jaki da doki, sai fa wurin da ya zama dole suke shiga mota. A yau, Maguzawa masu hali sukan sayi mota ko babur, wasu kuma masu qaramin qarfi sukan sayi keke (basikul) domin zirga-zirgarsu. A halin yanzun wanda ke da jaki an xauke shi talaka maras qarfin arziki. Don tabbatar da samuwar hanya don mota ya sa Maguzawa suna aikin taimakon kai da kai don mota ta isa har qofar gidajensu. Kamar yadda Babban Kada Iliya ya bayyana wa mai bincike cewa, yanzu duk inda zai tafi motarsa yake shiga ba ya hawan doki. Haka kuma, idan za a xauki amfanin gona buxaxxiyar mota ke zuwa har qofar gida ta xauka ta kai kasuwar Dutsin-ma ko Xanmusa ko ‘Yantumaki.

Idan muka dubi tasirin zuwan Turawa ta hanyar sutura irin ta Maguzawa, za a ga cewa zuwan Turawa ya sanya Maguzawa sun canza irin tsarin suturunsu. Abin da

Maguzawa suka sani shi ne walki ko kayan saqi irin na gargajiya (fari), amma yanzu sun guje wa wannan hanya. Suna sayen yadi irin launin da suke so, a xinka musu irin suturar da suke buqata, xinkin ma da keken xinki ake yin sa ba da hannu ba. Wannan tasirin ya sanya har suna xaukar wanda ke xaura walki ba mutum mai hali ba ne, marar arziki. Kuma irin wannan sutura da suke yi akwai ta yara qanana da ta matasa da kuma ta tsofaffi. Kafin zuwan Turawa duk sutura iri xaya ce bante ko walki ake xaurawa yara da manya.

Wani tasiri da ya canza rayuwar Maguzawa a kan yadda rayuwarsu take a da shi ne samuwar gine-gine na suminti, maimakon daqin haki da ke gare su, wato (jinka) ko kuma soro na qasa da suka sani, yanzun har kwano suke amfani da shi don rufe xakunansu. Kuma maimakon vurji da suke amfani da shi wajen dave, yanzu suminti suke amfani da shi, kai har ginin bulo na suminti suke yi yanzu.

Kafin zuwan Turawa Maguzawa suna amfani da tulu da qoqo da gora wajen shan giya, amma yanzu suna amfani da kwano da tasa da kofi wajen shan giya, kuma suna amfani da tulu da fanteka da jarkoki da kura wajen xebo ruwa. Duk daga cikin tasirin ne ya sa a yanzu Maguzawa giyar kwalba suke sha, sun yar da tasu ta asali (burkutu), hasali ma duk wanda ke shan burkutu suna kallonsa baqauye.

Tasirin bai tsaya nan ba Turawa sun kawo wa Maguzawa canjin rayuwa ta abincinsu. A halin yanzu suna amfani da kayan abinci kamar dunculen magi da man-ja. Ko da yake man-ja tun kafin zuwan Turawa muna da shi, amma ba a wannan yanki yake ba don haka shi ya sa ba ruwansu da shi.

Tasirin zuwan Turawa a kan rayuwar Maguzawa ya yi qarfi sosai. Tun daga quruciya har zuwa tsufa a kullum Bamaguje cikin wannan tasiri yake. A halin yanzu 'ya'yansu maza da mata duk suna zuwa makarantar boko, tun daga firamare har zuwa

sakandire da makarantar horan malamai da jami'o'i. Yanzun haka akwai likitoci da manyan ma'aikatan gwamnati a cikinsu.

Idan muka dubi shekarun da Turawa suka yi a qasar Katsina, za mu iya cewa zuwan Turawa ya yi tasiri sosai ga sauya rayuwar Maguzawa na wannan zamani. Wannan bincike yana hasashen cewa nan da shekaru kaxan masu zuwa, kusan duk wata al'ada ta Maguzawa za ta vace, musamman Maguzawa mazauna Matazu da Qafur da Bakori da Xanja da Sabuwa duk waxannan yankuna Turawa sun yi tasiri a kansu dalili da iyaka da suka yi da Qasar Zariya shi ya sa duk mafi yawansu Kiristoci ne.

Zuwan Turawa ya kawo canjin matsayin qasar Katsina da yanayin rayuwar Hausawan qasar Katsina domin idan ana maganar boko a qasar Hausa tilas ne a ambaci qasar Kasina, domin dalilin zuwan Turawa ya sanya mafi yawan Katsinawa suka koma 'yan boko kuma suka xauki bokon a matsayin hanyar kasuwancinsu. Wannan shi ya sa, Turawa suka amince da Katsinawa da sarakunansu, amma duk da haka bai sa suka mance da karatun addini ba, mafi yawa sun xauki ilimin zamani a matsayin sana'a.

Zuwan Turawa a qasar Hausa, shi ma ya kawo qungiyoyin matsafu daban-daban waxanda suka sanya Hausawa cikin wannan tsafe-tsafe domin dalilai da dama, kamar shugabanci da muqamai da yin kuxi da dai sauransu.

Dalilin waxannan qungiyoyi da ilimin zamani ya kawo shi ne ya sa ya fi qarfi a makarantun boko, Malamai da dalibai duk suna shiga a cikin waxannan qungiyoyi. Wasu xaliban suna shiga ne a dalilin rashin hazaqa da rashin qoqari a makaranta. Wasu kuma domin shugabanci suke shiga, da dai dalilai daban-daban. Wannan dalili ya sa ake samun matsalar vacewar xalibai a cikin makarantun boko, ko a iske an kashe xalibi namiji ko mace an cire wani sashe na jikinsa domin biyan buqata. Wani lokaci kuma an fi buqatar jinin

wani makusanci (wato na xan'uwa) fiye da na wani daban, kuma wannan shi ne shedar mutum ya zama cikakken xan qungiya.

Irin waxannan qungiyoyi su ne suka kasu har ya zamo cewa duk wani ko wata mai neman kuxi ido rufe, to da ya shiga irin waxannan qungiyoyi sai ka ga an ba shi. Babbar illar irin waxannan qungiyoyi shi ne idan an shiga ba a fita kuma, sannan ba ka iya gane mutanen da ke ciki sai wanda ya kawo ka. Amma su manyan sun san kansu, idan ka dubi waxanda ke cikin qungiyoyin duk za ka ga 'yan boko ne, wasu ma manyan ma'aikatan gwamnati ne. Shi ya sa mafi yawansu suke hana ruwa gudu a cikin dokar aikin fasa-qwabri da sauran irin waxannan aikace-aikacen.

6.4 Yanayin Matsafa A Yau

Kamar yadda aka sani cewa a da duk addinin gargajiya ake yi, duk wanda ka sani addininsa shi ne addinin gargajiya, ba abin da aka sani illa bautar iskoki, shi aka sani kuma shi ne abin da aka yarda da shi, don haka duk abin da za su nema suna zuwa wajen da suke bautar domin neman kariya da xaukaka da magani da dai sauransu.

Da Larabawa suka fara shigowa qasar Hausa ta kan hanyarsu, suka riqa yaxa addinin Musulunci. Ta haka addinin Musulunci ya shigo qasar Katsina kuma ya yi tasiri ga al'ummar qasar har da sauran qasashen Hausa. A hankali addinin Musulunci ya fara yaxuwa ba da wata jayayya ba, domin da ma can Hausawa ba kara zube suke ba, suna da abin bauta. Kamar yadda suka yadda da shi, haka suka yi imani da addinin Musulunci, shi ya sa qasar Katsina ta yi fice a qasar Hausa, wajen malamai da mujahidai da shehunnai da waliyai.

Allah ya albarkaci Katsina da makarantun addini daban-daban a lokacin waxannan waliyai, kowa na da makarantarsa da ximbin almajirai. Shi ya sa a duk faxin qasar Hausa, a qasar Katsina aka fara gina jami'a ta farko ta addinin Musulunci. Bayanai sun tabbatar da

cewa mafi yawan Katsinawa sun saki addininsu na gargajiya suka bi addinin Musulunci sai fa ‘yan kaxan waxanda ba a rasa ba.

Addinin Musulunci ya samu gindin zama kuma ya ci gaba da qarfafa har sai da ya mamaye fiye da kashi 95% na al’ummar qasar Katsina, haka aka ci gaba har Turawa suka shigo qasar Hausa. Zuwan Turawa qasar Katsina ya ba Katsinawa damar samun ilimin zamani, duk da yake sai aka sha fama da nuna turjiya kafin ya samu karvuwa. Duk da haka, Katsinawa sun samu damar yin karatun zamani har daga bisani aka gina makarantun boko a qasar Katsina inda xalibai ke zuwa daga ko’ina a faxin qasar Hausa. Haka Katsinawa suka ci gaba da bunqasa ta hanyar neman ilimi a kowace fuska, wato neman ilimin addinin da na zamani har zuwa yau.

Da yake mafi yawan Katsinawa sun karvi addinin Musulunci, shi kuma addinin Musulunci ya yi hannun riga da tsafi da mai yinsa in dai har bai tuba ba. da wannan dalili ne ake hasashen cewa tsafi da matsafu sun xauki wani salon a yau a qasar Katsina. Bugu da qari, bayanai sun nuna cewa matsafan da ke tsafi a yau suna lavewa ne cikin rigar malantar addini, domin za ka ji ana cewa aikin malam wane, kamar yankan wuqa da ya yi aiki sai buqata ta biya. Ga jerin wasu daga cikin irin waxannan malamai waxanada aka gabatar da bincike a kan su:

6.4.1 Malam Na Maccixo

Tsoho ne xan shekara casa’in (90) yana nan ya tsufa, amma yana iya gaya maka ranar da za ka mutu. Idan ka faxe wa wani za a ga ranar ka mutu domin ya sha faxe ma wasu da yawa. Akwai wata mata mai zaman kanta da ta zo wajen shi, amma kafin ta yi

magana sai ya ce mata, “Ke mi ya kawo ki, ke ai ranar Asabar za ki mutu.” Haka kuma aka yi, domin ta je wajensa ranar Talata ne, kuma ta mutu ranar Asabar xin da ya ce mata.³⁵

6.4.2 Malam Na Mashi

Malami ne da ya samu kuxi sosai, domin ko motocin da yake shiga duk na alfarma ne, sannan yanzu haka cikin babban gida yake, kowane xaki yana da na’urorin sanyaya xaki, yana da ilimin addini sosai, to amma ya fi mayar da hankali ga tsafi, domin duk abin da zai yi sai ya sa tsafi a ciki. Akwai labarin wani da aka naxa Sarkin Aska, da ya je wurinsa ya yi mamakin yadda aka ba shi sarkin aska ba wani kulumboto na wanzamai, kuma ga shi ya amshe ta ba shi da ko kwabo. Da ya tambaye shi cewa: “Za ka iya mayar da namiji mace? Ko ka mayar da mace ta koma namiji?” Ya ba shi amsa ya ce: “A’a, wannan ai sai manya.” Sai ya ba shi wata leda xaure, ita Ledar satin ta xaya cikin kabari, kana da ya xauko ta sai ya caki hannunshi jini ya fito ya zuba cikin ledar. Ya yi masa kashedin kada ya sake ya buxe ta, idan ya buxe to jini zai qare. Kana ya xauko wata Leda ya ba shi ya ce wannan qullin idan za ka kwanta bacci sai ka sa a hamutta ka matse sai an kwana uku, kada ya saki ya faxo, amman idan cikin kwana na ukun ne ya faxo, to ya xauke ta ya mayar da ita, sannan kada ya kuskura ya sadu da mace cikin kwanan nan ukku, idan ya yi amfani da mace to aiki ya lalace.

Idan aka kammala aikin nan lafiya, to daga nan idan zuciyarsa ta tuna zabira, to ko’ina yake zabirar za ta same shi. Idan ya nuna kanka ya yi aski sai dai ka ga kanka ba gashi, sannan idan kana da kaciya yana iya mai da ita da love. Bayan haka ya kawo wani magani ya ba shi, ya ce ya je ya sami qwarya ya zuba maganin da ruwa cikin qwarya, sannan ya sami dawa ya zuba cikin qwaryar, ya sami tantabara fara ya cire kanta, jinin ya

³⁵ Hira da Malam Dikko Bala, 20/8/2016, a Jibiya

zuba duk cikin qwaryar sannan ya sami takarda ya rufe qwaryar, ya je gindin kuka ya yi rami ya sa qwaryar ya rufe sanan gangar jikin tantabarar ya hau kan kukar ya xaure shi can sama ya xaure. Bayan an yi wannan aiki da kwana uku ya je ya tono qwaryar ya tsinto dawar da ta yi tsiro ya kai masa sauran maganin da ke cikin qwaryar zai tsafe ga jikin.

Da wannan maganin ya ce duk wani da kake so ka mayar wani abu, idan ka ce masa ya zama to sai ya zama xin ko wane ne shi kuma ko wace irin halitta ka ambata sai ya zama. Kamar irin ma'askan na da ke zuwa suna aski idan ba muhallisu ba ko nuna isa wurin aski ko gudun wulaqanci a dukkan sana'a.

Akwai kuma maganin da za a haxa da qyallen lufafin sabuwa kushewa, za a tona a yanko lufafin a haxa da wasu kwalaben magunguna da wasu garin magunguna a xaure a je bakin shagon askinsa a rufe, duk wanda zai kalli shagon sai ya zo an yi masa aski daga ranar, kuma babu wanda zai tava mai kai idan ba shi ba. Ko'ina ya je dole sai dawo wannan wuri ya yi aski, ko kuma sai an kira shi ya je ya yi masa askin.

6.4.3 Malam Na Albaba

Akwai wani malami wanda ake zargin matsafi ne mai suna Malam na Albaba, ana yi masa laqabi da suna 'Halakakke' ko 'Halaka'. Shi wannan Malamin ana yi masa wannan kirarin ne domin duk wanda zai je wurin shi to sai fa ya vatar da imaninsa. Domin ba a zuwa wurinsa sai da najasa a jiki. Idai kana son biyan buqata kowace iri ce to ka je can. Shi ya sa kullum kofar gidansa cike take da jama'a. Idan za ka je wurinsa sai ka kai masa hotonka sai ka faxa masa buqatarka ya rubuta sannan ya yi maka aiki. Idan ka shiga wurinsa za ka ga qoqan kan mutum da jini ciki da sauran kayayyakin aikace-aikacensa na tsafi.

Akwai lokacin da wata matar wani xan sarki da kishiyarta ta hana zama lafiya har mijin ya yi mata korar kare. Da ta ji labarin wannan matsafin ta tafi wurinsa, ta yi masa

magana ya xauki wata laya ya ba ta ya ce ta taka layar har sau uku duk lokacin da za ta taka layar ta kira sunansa. Haka kuma ta yi, bayan ta yi haka sai ya ce ta qona layar. Bayan kwana uku da yin haka sai ga shi ya zo yana ta matsa mata da don Allah ta yi haquri ta koma, kana ta koma har yanzu tana gidansa zaune lafiya.

Bayan wannan da akwai wani da yake neman wata yarinya tun tana qarama kuma tana sonsa, amma daga baya bayan ta girma sai wasu daga cikin danginta suka qi yarda ya aure ta. Ya je wajen malamai da yawa amma abin ya qi ci ya qi cinyewa. Da ya ji labarin Malam na Albaba ya zo ya same shi ya yi masa bayani. Sai ya tambaye shi sunan yarinyar, sai ya faxa masa, sunanta Jamila. Ya duba qoqonsa ya ce a nan ciki, babu sunanta amma ku je sai gobe ku dawo. Da ya dawo wanshekare, ya ba shi wata laya ya ce taka ta sau uku yana kiran Jamila da duk wanda ba ya sonsa, sannan ya xauki layar ya qona. Dole ba dan Allah ba sai ga yarinya tana ta damuwa da ya dawo daga inda ya tafi, kowa ya dinga mamaki, saboda qin da aka ga tana nuna masa da dangin nan duk sun dawo kowa sonsa yake.³⁶

Haka kuma, akwai wani garin magani da ya ba da wanda za a zuba a qwarya a xan zuba ruwa cikin qwarya sannan a xan tafo shinkafa a zuba a jefa qwai xanye guda a cikin qwaryar a aza bisa murhu, su ci gaba da dafuwa, wannan shinkafa gabanka za a ga ta cika tukunya sai a shixewa a ci gaba da ci, sannan a vare qwan nan a cinye, to duk wani hatsabibanci na duniya an gamu da shi, kuma duk inda zuciyarka ta nuna to can fa za ta yi idan ka nuna kana son abin can to sai ka sato shi

- Idan ana nemanka to zuciyarka za ta nuna maka, sai ka bar wurin. Idan alheri ne, shi ma ba ka samun shi

³⁶ Hira da Malam Haladu ranar 15/8/2016 a Saulawa.

- Idan qarfe ne za a sare ka da shi to sai dai ya narke
- Idan sanda ce to hannun sagewa zai yi, ba ya isowa wurinka.

6.4.4 Malam Na Yammawa

Akwai wani malami da ya shahara, kullum za ka ga gidansa cike, da mata da maza, kuma kowa sai ya gan shi yadda yake ba da maganinsa shi ne yana yin rubutu ne a cikin qatuwar tukunya duk wanda ya zo da matsalarsa, sai a xebo a ba shi, amma bambancin mahaxin maganin kala-kala ne, sai ya ce, idan za ka sha ka ambaci matsalarka har sau uku, kuma daga tsaye ake shan maganin.

Akwai wani da ya je wurin Malamin nema wa mahaifiyarsu magani, sai ya faxa masa cewa ba wani abu ke damun mahaifiyar ba, illa kurwa, ya qara faxa mai cewa akwai wata qawarta da ta rasu ita ce ke yo mata kurwa. Ita wannan mata kafin ta rasu tana rarrafe tana zuwa gidanku, domin ba ta iya tashi, kuma mahaifiyarku ita ta yi mata wanka, kuma aka ba ta tufafinta kuma ta sa, wannan dalilin ya sa ta yo mata kurwa. Sannan, ko sati xaya ba ta yi da mutuwa ba ta fara jin tsoro. Abin nufi a nan shi ne, ta fara yi mata kurwar, har ya kasance ba ta iya kwana xakinta. Akasin abin da ta faxa masa cewa ba ta sa kayan ba. Da ya je ya gaya mata abin da malamin ya ce, sai ta ce wallahi duk haka ne, ya ce mata ashe kin sa kayan ta ce I, ta sa. Kafin ya je wajen malamin nan duk asibitin da ya kamata ya je, duk sun tafi ba dai sauki, abu sai qara hauhawa yake yi, ga kanta na ta ciwo, cikinta ya kumbura ba ta iya tashi, ba ta iya zuwa ko'ina sai an tayar da ita. Ya ba shi wasu magunguna, akwai wanda ake damawa da ludden miya, akwai wanda za ta shaqa shi, ta yi ta atishawa, sannan ta shafe kanta da maganin shi ke maganin ciwon kan. Sai wani rubutu da ya bayar, ya ce ana haxa shi da abubuwa guda uku, abubuwan sun haxa da bayan

tukunya ake wanke wa, a zuba cikin rubutun sai kan icce, wanda ake sanwa da shi, za a fiddo shi daga cikin wuta a xauko qwara biyu a kasha su , a tsoma cikin rubutun. Sai dutsen niqa shi ma za a wanke gabansa da baya, idan ba a samu ba shi ne sai a sa qanqara. Wannan shi za ta riqa sha, sai ga shi cikin ya sauka, kuma tana tashi tana zuwa har kewaye, wannan maganin shi ne ya warkar da ita.³⁷

6.4.5 Malam Abu

Akwai wani malami a qauyen Rigane da ke hanyar Kaita da an wuce kwanar ‘Yanxaki. Shi kaxai yake zaune sai shanunsa. Malamin ya shahara wajen ba da asiri. Akwai aikin da malamin ya yi mini na mata, wanda ya ba ni wani garin magani ya ce mini, in sawo qwai guda uku in haxa da garin maganin in dafa, sai a fasa qwan guda uku in sun dahu, sai ka ce; ‘Allah kamar yadda kaza idan ta so qwai, take shiga tashin hankalin sai ta nasa shi, ka tayar wa wance da hankali har sai ta dawo gare ni’, duk qwan da za ka ci sai ka faxi haka. To, ko’ina wannan yarinyar take hankalinta sai ya dawo wurinka.

Haka kuma, akwai wani magani da ya bayar wanda ake raba wani da wani. Shi wannan laya ce uwa da xiya haxe wato babba da qarama. Ayar qur’ani ce aka yi layar da ita kuma layar baqi qirin take, sai ka shiga kewaye, inda shadda take ka buxe shaddar, ka ce, wane ko wance idan mace ce ba ki ba shi har abada sai ka jefa cikin shadda. To da ka yi haka waxannan mutane sun gama zama lafiya har abada sai tashin hankali, idan mata da miji ne, ba su qara zaman lafiya sai sun rabu, idan aboki da aboki ne ba su qara zama wuri xaya.³⁸

Akwai kuma maganin da za a zo wajen dutsi, amma shi da qwai ake yin sa, shi ma qwai ne ake yi wa rubutu na ayoyin alqur’ani a jikin qwan, sannan a zo wajen dutsen a ce:

³⁷ Hira da Malam Ahmad Rumbuna ranar 3/1/2016 a Qofar Soro, Katsina.

³⁸ Hira da Malam Haladu 15/8/2015 a Saulawa, Katsina.

‘Yadda na tarwatsa wannan qwan, Allah ya tarwatse taren wane da wane’, haka za a ce duk lokacin da za ka jefa qwan wajen dutsin, har sau uku.

Akwai wani magani da za a haxa shi sai ya ce a kawo wani qyalle daga cikin suturar yarinyar, sai aka samo kanfanta. Malamin ya haxa turare da wannan qyallen da rubutun da ya yi da su ya haxa layar. Sannan ya ce a samo turare xan Duwala a shafe ta, da tsakar dare a je gidan turwa a yi sallama, a ce wance idan ba ni ba, duk duniya ba ki ba aure sai ni kaxai, sai ka yi rame ka rufe layar ka tahowarka.

Haka kuma, akwai na java. Yadda yake shi ne, idan kana son mace tana yi maka yawo da hankali to idan ka yi mata wannan ba mai qara zuwa wurinta domin kowa ya zo wurinta zai ji tana warin java. Shi kuma laya ake yi a haxa da javar a je gidan tururuwa a kafe, wato a yi rami a bizne, shi ke nan ba mai zuwa wurin saboda ji a ke tana wari kamar na java.

Akwai na daudawa shi, kuma laya ce ake yi a haxa da daddawa shi ke nan, duk wanda ya je wajenta, sai yaji ta tana ta warin daddawa. Ita ma laya ce ake yi a haxa da daddawa, da ka je juji ka yi rami ka rufe. To duk wanda ya zo wurinta zai ji tana warin daddawa.³⁹

6.4.6 Malam Ka-san-Kowa

Akwai wani malami a wani qauye a cikin Karamar Hukumar Mulkin Malumfashi, a kan hanyar zuwa Qanqara. Wannan malami ya kai duk inda malami ya kai, shi ya sa ake yi masa laqabi da ‘Ka san kowa’. Idan ka je gidansa kana neman magani, ko ka kai masa wata matsalarka kana son biyan buqata da wuri ne ko ko, duk lokacin da Allah ya so ya biya buqata.

³⁹ Hira da Malam Faruk Abdulrahman ranar 3/1/2016, a Katsina.

Akwai wani da aka sace wa mota, da ya tashi ya je wajen abokinsa ya faxa masa, sai ya ce su je wurin malamin nan. Da suka je suka gaya masa, sai ya ce: “To yanzu idan roqon Allah kuke so, sai ku ba ni abin da kuka yi niyya, duk lokacin da Allah ya so ya bayyana ta. Idan kuma so kuke a ga motar yanzu, to za ku ba da Naira dubu hamsin (₦ 50,000), amma motar za ku hau ku kawo mini kuxin.” Suka yarda, kuma haka aka yi suna komawa gida sai ga xan sanda ya zo gidansa ya tambaye shi, ‘Kai ne ka kai koken an sace maka mota?’ Sai ya ce, “E.” Sai xan sandan ya ce, “To zo ka ga wata mota da aka gani, suka xauke shi suka kai shi inda aka ga motar, an cire taya an aje gefe guda. Suka hada taya suka xauko suka taho, sai ga shi gidan wannan abokin nasa ya ce masa ga mota. Shi ma ya kama mamaki, sai ya ce to yanzu ya za a yi. Ya ce a samo kuxin Malam a kai masa.”⁴⁰

6.4.7 Malam Tausayinka da Sauqi

Akwai wani gawurtaccen malami a qauyen Maidabino da ke qasar Xanmusa wanda ake yi wa laqabi da ‘Tausayinka da sauqi’. Yana da ilimin addini sosai, ga yawan almajirai da ke karatu a qofar gidansa. Amma, duk wannan bai hana shi ‘yan tsibbace-tsibbace da tsafe-tsafe ba. A halin yanzu babu wanda ya fi shi aiki da rauhanai, domin tauraronsa na haskawa. Manyan ‘yan siyasa da ‘yan kasuwa ke tururuwa gidansa, da ma ya sa doka cewa sai ya ba ka lokaci sannan za ka gane shi.

Akwai wanda ya yi wa asiri ya haxa wa wata laya wadda aka haxa da ruwan da aka xebo da Babban Xaki a Matsafa, aka wanke rubutun da aka yi da jinin jariri sabuwar haihuwa, aka sa layar cikin rubutun, ta samu sati biyar, aka fitar da ita aka, kai cikin kabari ta samu sati biyar a ciki, kana aka fitar da ita aka samo lufafin sabuwar kushewa aka kara

⁴⁰ Hira da Malam Dikko Bala, ranar 20/8/2016 a Jibiya, Katsina.

yin wani rubutu a jikin lufafin da jini aka naxe layar da shi, sannan aka kai wa baduku xinki. Shi ma Badukun sai da aka ba shi qa'idojin yin wannan aiki kamar haka:

1. Ya rufe idanuwansa
2. Tsakar kasuwa
3. Cikin tsakar dare
4. A mahaxar hanya a cikin kasuwar
5. Da fatar bakar akuya za a yi xunkin

Idan wannan laya ta haxu, to duk wanda aka haxa wa ita idan ya tsaya takara to sai ya kai, idan kujera ce ta gwamnati watau wani matsayi yake nema ba makawa sai ya same shi. Kuma wannan mutumin zai zamo mai xaukaka da kwarjini a idon jama'a kuma ba ka iya kushe shi gaban jama'a.⁴¹

6.5 Naxewa

Daxin gobe saurin zuwa, a nan ne aka kawo qarshen wannan babi wanda ke xauke da bayani kan matsafun qasar Katsina a yau, yadda suke da kuma halin da suke ciki a yau. Shin suna nan ana tsafi a cikinsu ko ba a yi. Babin ya bayyana cewa mafi yawa daga cikin matsafun qasar Katsina a yau duk sun lalace, wasu itatuwa kuma sun faxi, wasu Maguzawan da suke amfani da su, sun Musulunta sun watsar da tsarin addininsu na gargajiya, saboda tasirin da addinin Musulunci ya yi a kansu. Haka kuma, babi ya tattauna irin tasirin da zuwan Turawa ya yi a kan rayuwar Maguzawa da addininsu da al'adunsu da dai dukkan yanayin rayuwarsu ta yau da kullum.

⁴¹ Hira da Malam Halidu Sarkin Ruwa, (2015) a qauyen 'Yargoje, Katsina.

A wannan babi na shida, an gabatar da bayanai kan sabon salon da matsafa suka xauka a yau a qasar Katsina. Haka kuma an gabatar da wasu daga cikin mashahuran matsafa da ke qasar Katsina a yau, wato ke nan dai “Ba a rabu da Bukar ba, an haifi Habu.”

BABI NA BAKWAI

7.0 KAMMALAWA

7.1 Taqaitawa

Wannan bincike ya taqaita ne kawai kan wuraren tsafe-tsafen qasar Katsina, domin akwai wuraren da ake tsafe-tsafe, waxanda har yanzu ba a san da su ba. A kan haka aka aza tubalin ginin wannan bincike, domin gano wasu daga matsafu da matsafa da kuma halin da tsafin yake ciki a yanzu. An kasa wannan bincike zuwa babuka bakwai, kowane babi ya kevanta da bayanin wani vangare na binciken kamar haka:

Babi na xaya, gabatarwa ce domin samar wa binciken mazauni mai kyau. A cikin babin, an fitar da farfajiya da manufar bincike. Har ila yau, babin ya zayyano wasu muhimman hanyoyin da za a bi don gudanar da bincike cikin nasara.

Babi na biyu ya yi bitar ayyukan da suka gabata masu alaqa da wannan binciken. Wannan bitar ita ta ba da damar samun hujjojin ci gaba da binciken. Sannan babin ya tattauna a kan ra'in bincike.

Babi na uku waiwaye ne a kan tarihin qasar Katsina da mutanenta. Haka kuma, babin ya yi qoqarin bayanin muhimman abubuwa dangane da qasar Katsina da mutanenta. An fayyace farfajiyar qasar Katsina tare da binciko asalin Katsinawan su kansu, sannan an yi yalwataccen bayani a kan yanayin wuraren da ake tsafi a qasar Katsina da ma'anar tsafin, sannan an dubi wuraren zaman iskoki; bayan nan, sai aka dubi rabe-raben matsafun da matsayin matsafa a rayuwar Hausawan Katsina.

Babi na huxu, shi ne cibiyar wannan binciken, domin ya qunshi bayani a kan sunayen wuraren tsafe-tsafe na qasar Katsina da tarihinsu da kuma dalilan da suka haifar da aiwatar da tsafe-tsafe a wancan lokacin.

Babi na biyar ya gabatar da bayanai masu bayyana abubuwan da suka faru a da ne dangane da matsafun qasar Katsina. Haka kuma, babin ya tattauna game da yanayin da matsafun suke ciki a halin yanzu. A taqaice, wannan babi shi ne tawayen babi na uku, saboda bayanai da ya gabatar kan yanayin matsafun qasar Katsina.

Babi na shida ya gabatar da bayanai kan tasirin da matsafun Katsina suka sha a tsawon lokaci tsakanin addinin Musulunci da kuma zuwan Turawan mulkin mallaka qasar Hausa. Haka kuma, babin yana xauke da bayanin salon da matsafa da tsafin suka xauka a halin yanzu. Wato dai “Ba a rabu da Bukar ba, an haifi Habu.”

Wannan babi, wato babi na bakwai shi ke qunshen da bayanai kan taqaitawa da kammalawa da sakamakon bincike sannan da shawarwari.

Fatar mai bincike ne a taimaka wa ‘yan’uwana xalibai wajen jajircewa a kan irin wannan bincike, taskace tarihi domin na baya su samu tudun dafawa bayan mun qaura, sannan a yi maganin salwantar tarihin wuraren don gudun vacewar su nan gaba.

7.2 Kammalawa

Ba shakka abin da Hausawa ke cewa, ‘Komai nisan dare gari zai waye.’ Binciken ya yi qoqarin gano wuraren da aka gudanar da tsafe-tsafe a qasar Katsina a da, da yadda wuraren suke a yanzu; suna nan raye ko sun wargaje. Idan suna nan raye, ana yin tsafin wurin ko ko ba a yi? Bayanan da aka gabatar sun tabbatar da cewa wasu wuraren sun wargaje, wasu kuwa suna nan raye. Bugu da qari bayanai da aka gabatar a wannan kundi sun tabbatar da cewa wasu matsafu da matsafan qasar Katsina sun yi baran-baran. Domin addinin Musulunci da zuwan Turawa sun fatattaki wasu al’adu na tsafe-tsafe a qasar Katsina. Haka kuma wannan tasirin har wa yau, ya tilasta sauyin wasu tsafe-tsafe da matsafu da matsafan qasar Katsina domin su tafi daidai da zamani, ke nan an samu qari da ci gaba daga abin da aka yi da. Saboda haka, wannan binciken ya kammala da cewa:

“Tabbas! Tsafi gaskiyar mai shi.” Sannan ruwa na qasa sai dai ba a tona ba balle a san zurfinsu. Saboda haka, har yau akwai tsafi da matsafa da matsafu a qasar Katsina.

7.3 Sakamakon Bincike

Wannan bincike ya samu nasarorin gano wasu muhimman abubuwa da bayanai, daga cikin abubuwan da wannan bincike ya gano akwai:

1. Wuraren da ake zaton cewa an yi tsafi wurin, wanda da gaske ne, wasu kuma ba da gaske ba ne ba. Kamar maganar Tsamiyar Korau, wadda aka gano cewa Korau ya zo ya iske ta nan, ya gina gida a wurin. Wataqila saboda sanin cewa tsamiya na xaya daga cikin wuraren da suke aje aljannu. Don haka, wannan aljana da ake kira “Cika Xauki” ita kuma an gano cewa ita ke wannan wurin, amma tana yawo wurare daban-daban a cikin garin Katsina.
2. Tarihi ya nuna cewa sarkin Katsina Muhammadu Korau, sunansa ‘Muhammadu’ sannan shi ne sarki Musulmi na farko a Katsina. ‘Korau’ da ake kiransa, laqani ne Katsinawa suka yi masa, saboda shi ya kori Have daga gadon sarautar Katsina.
3. Bayanan da suka gabata sun tabbatar da cewa dukkan sarakunan da na Katsina suna ‘yan tsafe tsafensu a cikin gida ne ba wajen gida ba. Saboda bayanin da ya gabata na sassaƙar wani bangon a cikin gidan sarki, inda aka iske fitilar a-ci-balbal kunne tana ci a cikin bango. Dole aka fasa aikin aka mai da ita aka rufe.
4. Idan ka dubi matsafa ita kuma, an gano cewa wurin wato tsauni da duwatsu duk wurin zaman iskoki ne, amma duk da haka sawu da rijiyoyin da ke wurin ya qara ba mutane qwarin guiwa na su je wurin su yi roqo domin suna tunanin cewa wani mai karama ne ya zo wurim domin, daga annabawa sai wanda Allah Ya zava ne za su iya taka dutsi har sawun qafarsu da na yin sallah da na taguwa duk su fito.

5. Durvi-ta-kusheyi kuwa wannan bincike ya gano cewa, wurin ana amfani da shi ne a can da. Kuma gari ne na Durvawa mutanen, waxanda da suka fara yin mulki a Katsina. Dalilin da ya sa ake kiranta da kusheyi shi ne saboda duk sarkin da ya mutu a can ake kai shi a rufe wato jam'in kushewa ke nan. Duk sarkin da za a naxa sai an kai shi can durvin ya hau wannan dutsin da ake kira Dutsin Taiki, idan ya zauna shi lafiya lau sai a a za masa akushi ko a kifa masa shi a ka, to sannan ya zama sarki.
6. Dutsin Xantalle kuwa ya zama labari, domin yanzu ba mai amfani da shi kuma, a taqaice ma ya zama tsakiyar garin Birchi, duk gidajen jama'a sun zagaye shi. Sannan jama'ar Kai-na-fara duk sun Musulunta, sai dai kawai abin da ba a rasa ba. Lado da ke taqamar shi ya gaji abin, yau shi ma yawon ba da magani yake yi. Saboda haka, su ma abin ba ya da tasiri wajensu sai dai 'yan dubaru.
7. Babban Kada yana yin abin da ba a rasa ba, wuraren tsafin nasu suna nan ba abin da ya faxi ko ya lalace, kuma har yanzu duk suna tsafinsu.
8. Idan aka kalli bayanana Dutsin Runka, za a ga cewa shi yau ya zama tarihi, ba wani abu da ya yi saura wanda za a iya cewa an yi irin waxancan tsafe-tsafa a wurin. Sai dai dutsin yana nan kafe bai faxi ba. Bugu da qari, wannan bincike ya gano cewa dutsin da ake kira dutsin Runka ba ainihin shi ke da wannan suna ba, shi wannan dutsin sunansa Dutsin Gimi. 'Dutsin Runka' qanana ne guda biyu masu kamar mutum ya tsuguna, dutsin Gimi kuwa babba ne mai girma.
9. Bayanan da suka gabata a kan tsamiya tara sun tabbatar da cewa akwai ta kuma an yi roqo wurinta a da, amma a yanzu babu su, duk sun zama tarihi.
10. Sakamakon wannan bincike ya gano cewa, wurin da ake cewa shi ne fadar aljannu, wato Jangarai, a yanzu ba mai zuwa wurin.

11. Haka ma, wannan bincike ya gano cewa jama'ar unguwar Yawa duk sun bar tsafi, amma suna ba da magunguna na ciwon daji, sannan duk kayayyakin tsafe-tsafen suna nan sun zama kayan tarihi.
12. Bugu da qari, binciken ya gano cewa bayan an musulunta, amma har yanzu mutane na zuwa roqo wajen wasu abubuwa waxanda ake ganin suna da daraja. Bincike ya gano cewa har yanzu ana zuwa roqo a dutsin Balme da sauransu.
13. Tsamiya mai zane tuntuni ta yar da zanenta; tun da mai ita ta rasu; ita ma tsamiyar da mutanen da ke zaune wurin tsamiyar sun tsere sun bar wurin.
14. Haka kuma, nazarin ya gano fitattun wuraren tsafe-tsafe har guda goma sha biyar da ake tsafi a qasar Katsina.
15. Binciken ya gano wurare da dama da ake tsafi irin na zamani a yau.
16. Binciken ya gano irin salon da tsafi ya xauka, bayan zuwan addinin Musulunci, ya rushe matsafun qasar Katsina sai ya canza salo ya koma da addini ake amfani, ake lavewa a dinga shirka da tsafe-tsafe a qasar Katsina.
17. Binciken ya gano irin asirai da ake na siyasa da muqamai da na mata da dai sauransu.
18. A tarihance an ga yadda addinin Musulunci ya kawar da matsafun qasar Katsina da yadda magabata suka yi faxi tashi a kan waxannan masu gwamutsa addinin Musulunci da addinin gargajiya, amma yanzu ta canza salo da ta dawo, addinin Musuluncin ake yi an san shi ga karatu ga Malaman amma sun watsar da shi sun bi son ransu suna amfani da alqur'ani suna tsafe-tsafensu.

7.4 Shawarwari

Shawarwarin da za a iya bayarwa a nan ga masu nazarin al'adun Hausawa, musamman masu nazarin al'adar irin ta baxini, wato abin da ya danganci mutanen voye ko iskoki, shi ne:

1. Dole sai an yi taka-tsantsan wajen gudanar da irin wannan bincike, domin kada ya shafi imaninka.
2. Dole ne mai irin wannan nazari ya tabbatar ya shiga wurin da kansa, ya ga irin wainar da ake toyawa, domin ka da a ba shi labari kawai,
3. Mai bincike ya tabbatar da sai ya gano wurin domin ka fiddo yanayin da wurin yake ciki a yanzu.
4. Shawara ta gaba ita ce yin qoqarin taskace irin wannan bincike don gudun salwantar bayanai na tarihi; sannan a tabbata an tankaxe an regayen bayanana, saboda guje wa samun lauje cikin naxi.
5. Yana da kyau hukumomin Jaha da na Tarayya su mayar da irin waxannan wuraren wajen tarihi ko wurin shaqatawa ko wurin buxe ido domin akwai abubuwan ban al'ajabi a wuraren.
6. Ilimin zamani ya sa wasu sun watsar da addininsu, sun shiga cikin qungiyoyin asiri da dalilan siyasa ko muqami ko san duniya. Dole ne sai Malaman manyan makarantu su yi, taka-tsantsan, kana su riqa sa na mujiya da ba da shawarwari a kan wannan ilimi da hanyar neman abinci.
7. Dole ne malaman addini su zabura su riqa shiga lungu-lungu, saqo-saqo, domin yin wa'azi da fahimtar da irin waxannan malaman, da mabiyansu.

MANAZARTA

- Abba, A. Y. (2010) *Laifin Kisan Kai Da Sihiri Da Bokanci*. Kofar Durvi, Katsina: Hamisu Printing Press and Publishing.
- Abdullahi, I. S. S. (2008a) “Fitattun Xabi’un Maguzawa” Maqalar da aka wallafa a *Mujallar MAJOLLIS (Jami’ar Maiduguri)*.
- Abdullahi, I. S. S. (2008b) “Jiya Ba Yau Ba” Waiwaye a Kan Al’adun Matakan Rayuwar Maguzawa Na Aure da Haihuwa da Mutuwa.” Kundin Digiri na Uku (PhD Hausa): Sakkwato, Jami’ar Usman Xanfodiyo.
- Abubakar, G. (1997) “Bori a Zariya” Kundin Digiri na Biyu. Zariya. Jami’ar Amadu Bello.
- Adamu, M. T. (1983) “Asalin Tsubbu: Yaxuwarsa da Tasirinsa ga Al’ummar Hausawa” Kundin Digiri na Farko. Kano. Jami’ar Bayaro.
- Adamu, M. T. (2012) “Nazari A Kan Bugun Qasa a Al’ummar Hausawa” Kundin Digiri na Uku. Kano: Jami’ar Bayaro.
- Adamu, M. T. (2014) *Siddabaru a Qasar Hausa*.
- Ahmad, H. K. (2004) “Gudunmuwar Boka Mai Kunkeli A Wasan Idon Matambayi A NTA, Sakkwato. Kundin Digiri na Farko. Sakkwato. Jami’ar Usmanu Xanfodiyo.
- Aliyu, D. (1973) “The Beginning of Hausa Society”. Maqala Sashen koyar da Harsunan Nigariya. Jami’ar Bayaro Kano.
- Amin, L. M. (2011), *Baqin Suri*. Zariya: Ahmadu Bello University Press Nigeria.
- Bawa, A. B. (2007) “A History of Bori in Yeldu and Yawuri in the 20th century”. M.A. Thesis. Dept. of History and Security Studies. Sakkwato: Usmanu Danfodiyo University.
- Beattie, J. da Middleton, J. (1969) *Spirit Mediumship and Society in Africa*. Oxon: Routledge

- Bunza, A. M. (1990), “Hayaki Fid da Na Kogo. (Nazarin Siddabarun da Sihirin Hausawa).” Kundin Digiri na Biyu Kano: Jami’ar Bayero.
- Bunza, A. M. (1995) “Magungunan Hausawa a Rubuce (Nazarin Ayyukan Malaman Tsubbu)” Kundin Digiri na Uku. Kano: Jami’ar Bayero.
- Bunza, A. M. (2004) “Magana da Iskoki ta Bakin Dokinsu”. Maqala Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya Jami’ar Usmanu Xanfodiyo’
- Bunza, A. M. (2006) *Gadon Fexe Al’ada*. Lagos: Tiwal Nig. Ltd.
- Bunza, A. M. (2013) “Darussan Daular Sakkwato Ga Musulman Nijeriya Na Hijira 1435 A.H.” Takardar da aka gabatar a taron bukin Sabuwar Shekarar Musulunci ta 1435 A.H., wadda *Joint Youth Islamic Organization* na reshen Jihar Zamfara suka qaddamar a *J. B. Yakubu Sectariat Hall Gusau, Zamfara State* ranar Litinin 4 ga Nuwamba, 2013.
- Charanci, R. (1999) *Katsina Xakin Kara: Tarihin Katsina Da Garuruwanta*. Zariya: Northern Nigerina Publishing Company.
- Crowther, S. A. (1922) *The Emargence of Cristranity in Nigeria*. Oxford: University Press.
- Darma, M. M. (2011) *Tarihin Unguwannin Birnin Katsina*.
- Dundes, A. (1992) *The Evil Eye*. Madison Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Dutse, B. (1989) “Yadda Ake Hawan Bori da Ire-iren Iskokin da ake kira” Kundin Digiri na farko. Kano. Jami’ar Bayero.
- Fafunwa, A. B. (1970) “Islmic Concept of Education with particular Reference to modern Nigeria” in *Nigerian Jounal of Islam*, Vol. 1, No.1.
- Faruk, B. (2010) “Wasu Al’adun Gidan Sarautar Katsina.” Kundin Digiri na Farko. Katsina: Jami’ar Umaru Musa Yar’adua.

- Gado, A. (2007) “Tsafetsafen Kambari da Gwarawa Na Magani a kan Hausawa Mazauna Yawuri” Sakkwato. Jami’ar Usmanu Xanfodiyo
- Gaya, I. (2012) “Tasirin Siyasa A Masarautun Gargajiya, Musamman A Masarautar Sakkwato da Katsina Da Kano. Da Daura daga 1960 – 2010.” Kundin Digiri na uku. Kano: Jami’ar Bayaro.
- Gobir, Y. A. (2002) “Iskoki A Idon ‘Yan Bori da Masu Ruqiyya”. Kundin Digiri na biyu. Sakkwato: Jami’ar Usmanu Xanfodiyo.
- Gobir, Y. A. (2012) “Tasirin Iskoki Ga Cututtuka Da Magungunan Hausawa”. Kundin Digiri na uku. Sakkwato: Jami’ar Usman Xanfodiyo.
- Greenberg, J. H. (1946) *The Influence of Islam on a Sudanese Religion*. London: Evans Publishers.
- Gulbi, A. S. (2014) “Magani A Ma’aunin Karin Magana.” Kundin digiri na uku, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.
- Ibrahim, M. S. (1982) “Dangatakar Al’adu da Addini: Tasirin Musulunci kan Rayuwar Hausawa ta Gargajiya”. Kano: Kundin Digiri na biyu. Jami’ar Bayero.
- Illo, G. Y. (2007) “Nazarin Tsafetsafen Siddabaru da Qoquwa da Birkita kwanci”, Maqala a Sashen Koyar da Harsunan Nigeriya, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.
- Ingawa, A. (1990) *Katsina Xakin Kara*. Kaduna: Arewa Printers Ltd.
- Lawal, Y. K. (1998) *A History of Dutsin-ma*. Kaduna: Sahel Printers.
- Lugard, A. S. (1993) *Gawurtaccen Lardi*. Katsina: Lugga Press Ltd.
- Magaji, A. (2002) “Wasu Al’adun Hausawa: Yanaye-yanayensu a Qasar Katsina.” Kundin Digiri na Uku. Kano: Jami’ar Bayaro.
- Maikano, I. (2004) “Maguzawan Yari Bori: Tasirinsu da Al’adunsu”. Zariya. Jami’ar Ahmadu Bello.

- Maslow, A. H. (1943) *A Theory of Human Motivation*. Midwest Journal Press.
- Maslow, A. H. (1970) *Motivation and Personality* (2nd Edition). New York: Harper & Row.
- Muhammad, U. (2014) “Zumuntar Tsafe-tsafen Hausawa da Dakarkari”.Kundin Digiri na biyu, Sakkwato. Jami’ar Usmanu Xanfodiyo.
- Muhammad. B. T. (2010) “Bori a Garin Katsina”. Kundin Digiri na Farko. Katsina. Jami’ar Umaru Musa ‘Yar ‘aduwa.
- Sa’id, B. da Qaraye, M. da Yalwa, L. X. (editoci) (2006) *Qamusun Hausa Na Jami’ar Bayero*. Wallafar Cibiyar Nazarin Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero Kano. Zaria: Ahmadu Bello University Press Ltd.
- Sallau, B. S. (2000) “Wanzanci: Matsayinsa da Al’ada da Sana’a a Qasar Hausa”. Kundin Digiri na biyu. Kano: Jami’ar Bayaro.
- Sallau, B. S. (2009) Tsatsube-Tsatsube da Sihirce-Sihircen Wanzaman Hausawa Jiya da Yau. Mujallar Xan Marina ta Vunqasa Kyawawan Al’adun Musulunci. Katsina: Jami’ar Umaru Musa Yar’adua.
- Sallau, B. S. (2010) *Magani A Sha A Yi Wanka A Buwaya*. Malali, Kaduna: Naj’u Professional Printers.
- Sambo, A. (1993) “Sauye-Sauyen Mulki a Masarautar Katsina.”Kundin Digiri na biyu. Zariya. Jami’ar Amadu Bello.
- Sani, A (1988) “Kai-Na-Fara Arnan Birchi”. Kundin Digiri na farko. Zariya. Jami’ar Ahmadu Bello.
- Smith, A. 1976. “The Early States of Central Sudan” in Ajayi, J. F. A. and Crowder, M. (eds.) *History of West Africa*, vol. 1. London: Longman, 152 – 195.
- Tadurga, I. U. (1997) “Tasirin Hausa a kan Tsafe-tsafen Dakarkari A Qasar Zuru”. Kundin digiri na farko, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

- Tanimu, A. (1999) "The Hausa Ritual Theatre: Bori Performance in Zariya". Kundin Digiri na biyu, Sakkwato. Jami'ar Usmanu Xanfodiyo.
- Tremearne, A. J. M. (1914) *The Ban of The Bori: Demons and Demons-dancing in West and North Africa*. London.
- Tsiga, I. da Adamu, A. U. (editoci) (1997) *Islam and the History of Learning in Katsina*. Ibadan: Spectrum Books Ltd.
- Wushishi, S. S. (2011) Dangantakar Magani Da Wasu Sana'oin Gargajiya na Hausawa. Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya. Sakkwato: Kundin Digiri na biyu. Jami'ar Usman Xanfodiyo.
- Yahaya, I. Y. (1988) *Hausa A Rubuce: Tarihin Rubuce-rubuce Cikin Hausa*. Zaria: Northern Nigerian Publishing Company.
- Yahuza, S. A. (1997) Bori A Zariya. Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya. Zaria: Kundin Digiri na farko. Jami'ar Ahmadu Bello.

WAXANDA AKA YI HIRA DA SU DOMIN SAMUN BAYANAI

Suna	Shekara	Gari	Rana
Jafaru Jino	64	Tsamiyar jino	04/06/2015
Sarkin Ruwa Jatau	57	Tsamiyar jino	04/06/2015
Sarkin Aska Amadu	92	Tsamiyar jino	04/06/2015
Malam Halidu	75	Tsamiyar jino	04/06/2015
Malam Yahaya	68	Tsamiyar jino	04/06/2015
Babban Kada Iliya (Jigo)	80	Lezumawa	20/07/2015
Abdu Babban Kada	50	Lezunawa	20/07/2015
Nura Babban Kada	35	Lezunawa	20/07/2015
Mai Unguwa	45	Koro	02/08/2015
Boka Gambo	67	Koro	02/08/2015
Abubakar Sarkin Baka	100	Koro	02/08/2015
Mai Unguwa Dabo	60	Gundawa	20/09/2015
Malam Ummaru	90	Gundawa	20/09/2015
Malam Abubakar Gora	94	Gora	02/10/2015
Alhaji Abubakar Damo	88	Gora	02/10/2015
Boka Rabo	54	Gora	02/10/2015
Boka Gambo	67	Koro	11/05/2015
Malam Ibrahim	70	Tulunbusawa	13/06/2015
Abdullahi	36	Tulunbusawa	13/06/2015
Malam Isyaku	70	Unguwar Yawa	02/01/2015

Yahaya Yawa	60	Unguwar Yawa	02/01/2015
Mai Unguwa Makau	100	Goda	20/02/2015
Boka Lado	62	Goda	20/02/2015
Malam Halilu Shinkafi	80	Cikin Gida	04/02/2015
Yusuf Galadima	50	Durbi	02/11/2015
Boka Gambo	67	Mai Daro	11/05/2015
Mai Unguwa	70	Runka	11/05/2015
Mai Garin Runka	77	Runka	11/05/2015
Malam Ibrahim	76	Unguwar Tsamiya	04/02/2015
Malam Abdulqadir	72	‘Yar Tsamiyar	11/04/2015
Boka Lado	62	Goda	03/02/2015
Ashiru Galadima	25	Durbi	04/02/2015
Murtala Dan Jigawa	30	Lezumawa	20/02/2015
Malam Abdullahi	50	Gora	20/02/2015
Malam Abubakar	100	Koro	02/08/2015
Mai Unguwa Ali	45	Koro	02/08/2015
Malam Haruna	50	Koro	02/08/2015
Alhaji Adamu	67	Bamle	02/01/2016
Malam Ali	72	Mashi	02/01/2016
Inusa	20	Bamle	02/01/2016
Bilkisu	23	Mani	02/01/2016
Abdulrahman Faruk	34	Katsina	03/01/2016
Ahmad Rumbuna	45	Cikin Gida	03/01/2016

Malam Hadi	43	‘Yargoje	01/08/2016
Malam Halidu	50	Saulawa	15/08/2016
Malam Dikko Bala	52	Jibiya	20/08/2016
Ahmad Kasim Sada	29	Danmarusa	10/09/2016
Sanusi Umar	37	Dutsinma	08/08/2016
Umar Gwaza	42	Dutsinma	09/08/2016

RATAYEN HOTUNAN WASU MATSAFU A QASAR KATSINA

Kayan aikin Lado

Turaruwan da Lado ke aiki da su

Kayan da ake amfani da su wajen girka

Sabon wurin tsafin Xantalle a Goda

Qofar shiga daga ciki

Tsamiyar da ke ciki inda ake tsafin.

Tsamiyar da ke ciki inda ake tsafin.

Tsaunukan Duwatsun Matsafa

Mai bincike a lokacin da suka isa Matsafa a qofar fada.

Sawun qafafun wani bawan Allah

Sawun Taguwa a Matsafa.

Rijiyoyi ne waxanda kowa nan ya iske su.

Yanzu wurin ya koma na kamun kifi.

Hanyar zuwa babban xaki.

Sarkin baka Abubakar.

Boka Rabo

Boka Rabo a gindin tsamiya mai zane

Kayan aikin Boka Rabo

Tukunyar dafa maganin sammu

Kayan xaure mahaukaci

Qarfen da ake gane mahaukaci ya warke

Dutsen Taiki a Durvi-ta-kusheyi

Kukar Katsi a Durvi-ta-kusheyi

Wasu daga cikin kaburburan Sarakunan Have

Kabarin Katsi (matar sarkin) wanda Turawan Faransa suka tone

Sarkin tarihin Sarkin Katsina
Halilu Shinkafi

Sarkin Noman Sarkin Katsina
Babban Kada Iliya

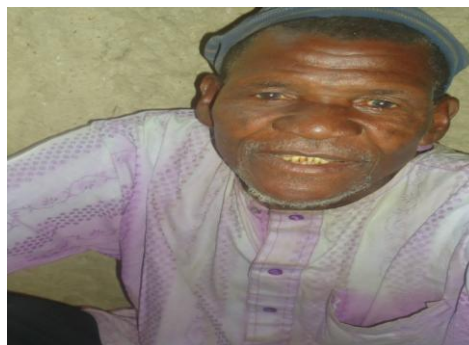
Babban Kada tare da Murtala marar lafiya da ya warke

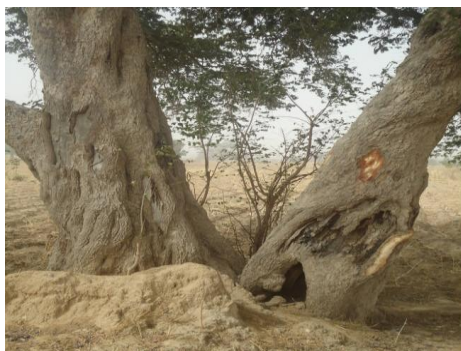
Xan autan Babban Kada

Xaya daga cikin iyalin Galadima

Babban Gunki

Sabon wurin da Audu yake tsafinsa
a Gidan Tururuwa

Mai unguwa a Tsamiya Tara

Tsamiya Tara a yau

Malam Umar Gundawa

Mal. Ali da Mal. Hamisu
a Dutsin Bamle

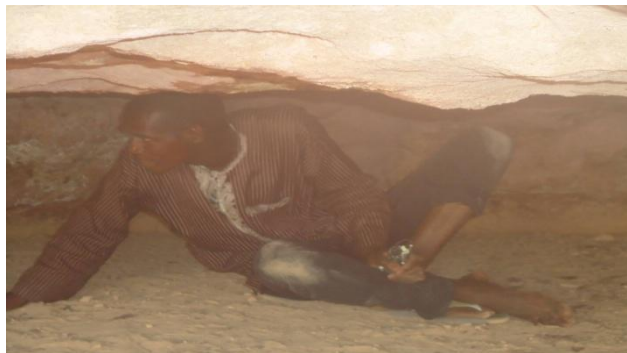
Gidan Dara a Dutsin Bamle

Bilkisu Mani ta dawo roqo a Dutsin Bamle

Iliyasu a cikin Dutsin Bamle

Qofar da Macijiya Koro take

Mai Unguwar Koro a
bakin Rijiyar Koro

Malam Yahaya a gindin Tsamiyar
xan Gajere a Unguwar Yawa

Dutsin Runka

